

SENAAT

**Recht uit
het halfroond**

Middaglezingen
in de Senaat

**“AAN HET WERK DUS,
MIJNE HEREN!”**

Prof. dr. **Jan Velaers**
**Michel De Reymaeker &
Françoise Eeckman**

Prof. dr. **Tammy M. Proctor**
Dr. **Jean Faniel**

Prof. dr. **Sophie De Schaepdrijver**
Dr. **Vincent Genin**

Maj. dr. **Erik de Soir &
Cdt. Magali Huret**

**Zeven lezingen over
België na de Grote Oorlog**

INHOUD

- Jan Velaers 2**
Een staatsgreep in Loppem?
Koning Albert, het algemeen enkelvoudig stemrecht en de Grondwet
- Michel De Reymaeker 20**
Françoise Eeckman
Anto-Carte,
un Ymagier au XXe siècle
- Tammy M. Proctor 46**
Van Belgische baby's tot UNICEF:
de Eerste Wereldoorlog,
kinderen en het recht op voedsel
- Jean Faniel 64**
De krachtsverhoudingen tussen
de wetgevende en de uitvoerende
macht in België sinds de Grote Oorlog
- Sophie De Schaepdrijver 78**
De emancipatorische kracht
van de Grote Oorlog
- Vincent Genin 88**
De Belgische juristen en hun
internationale invloed
na de Grote Oorlog
- Erik De Soir 102**
Magali Huret
Shell shock en oorlogstrauma's.
Hoe impacteren psychische letsels de
slachtoffers en de maatschappij?

VOORWOORD

In de Senaat hangt een bijzonder wandtapijt. Het heet: "De triomfantelijke terugkeer van koning Albert aan het hoofd van zijn troepen, te Brussel op 22 november 1918". Het vereeuwigd een glorieuze maar ook dramatische episode uit de Belgische geschiedenis. De Eerste Wereldoorlog is net afgelopen. Koning Albert I schouwt zijn troepen voor het parlamentsgebouw. Het is een beeld vol symboliek: de opperbevelhebber van het Belgische leger vóór het Paleis der Natie, de zetel van de Belgische soevereiniteit. België komt als overwinnaar uit de Grote Oorlog. Maar de tragiek is vlakbij: het wandtapijt beeldt ook de Belgische bevolking en soldaten af, - vreugdeloos, getekend, zwak. De oorlog heeft onnoemelijke wonden geslagen. Het is een wandtapijt met een buitengewone vertelkracht, - een pronkstuk.

Meteen na de troepenschouw betreedt koning Albert I het Paleis der Natie en spreekt hij de Verenigde Kamers toe. Die Troonrede is een ijkpunt in de Belgische geschiedenis. Formeel wordt de vooroorlogse draad terug opgenomen en lijkt de orde hersteld. De vorst beseft echter dat niets nog hetzelfde is. Zodra de roes van de overwinning vervluchtigt, zal de werkelijkheid zich in al haar rauwheid aandienen. België, in 1914 nog een economische en industriële wereldmacht, blijft in 1918 berooid achter. Het volk, zwaar op de proef gesteld, heeft politieke en sociale aspiraties die niet langer onder de mat kunnen worden geveegd. De koning schetst in zijn rede een regeerprogramma dat een nieuw België op de rails zal zetten. Algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen. Sociale overlegorganen. De eerste grondvesten van een sociale zekerheid. Het is een blauwdruk die tot vandaag ons land tekent.

Een eeuw later herdenkt de Senaat die gedenkwaardige episode. Het magistrale wandtapijt is de blikvanger van een tentoonstelling over de bevrijdingsdagen van 1918.

En in het halfroond vinden zeven lezingen plaats. Experts leggen uit hoe België na het trauma van de Grote Oorlog steunend overeind komt en nieuwe wegen opzoekt. Dit boekje bundelt hun zeven teksten. Zeven kronieken over één van de grootste kantelmomenten uit de Belgische geschiedenis.

LEZING
Belgische Senaat

30 november 2018

Jan Velaers
Gewoon hoogleraar
staatsrecht
Universiteit Antwerpen
Assessor in de
Raad van State

Een staatsgreep in Loppem? Koning Albert, het algemeen enkelvoudig stemrecht en de Grondwet

Tussen 11 en 14 november 1918, onmiddellijk na de Wapenstilstand, werd in het neogotische kasteel van baron van Caloen te Loppem bij Brugge, een van de boeiendste bladzijden uit de Belgische politieke geschiedenis geschreven. De grondslagen van het naoorlogse België werden er gelegd. Koning Albert speelde een eersterangsrol. Nog voor zijn terugkeer naar de hoofdstad bracht hij een nieuwe regering van nationale eenheid op de been. Die nam zich voor reeds bij de volgende verkiezingen voor Kamer en Senaat het algemeen enkelvoudig stemrecht toe te passen, zonder vooraf de Grondwet te wijzigen. De gebeurtenissen van november 1918 staan bekend als de "staatsgreep van Loppem": uit angst voor een revolutie, uit vrees om zijn kroon te verliezen, zou Albert beslist hebben zijn regering te ontslaan, een nieuwe driedledige regering te vormen met daarin een nieuwe generatie politici die bereid waren het algemeen enkelvoudig stemrecht in te voeren, zonder vooraf de Grondwet te herzien.¹

Mythe of werkelijkheid? Albert zelf heeft de aantijging steeds betwist. Nog in 1930 schreef hij er een publieke brief over aan zijn eerste minister. Uit het relaas hierna zal blijken dat koning Albert tijdens die novemberdagen uiter-

mate krachtig optrad, met een scherp inzicht in de politieke noodwendigheden van het ogenblik en in het besef dat indien de veranderingen niet meteen werden doorgevoerd, het regime wel eens zou kunnen wankelen. In deze lezing pogen we een antwoord te geven op de vragen: ging het om een staatsgreep? Werd de Grondwet geschonden?

Het kiesstelsel voor Loppem: het algemeen meervoudig stemrecht (1893)

Om de gebeurtenissen van Loppem goed te begrijpen, moeten we eerst kort de politieke context schetsen. Toen de oorlog begon, was een homogeen katholieke regering, de regering-de Broqueville, aan de macht. Al sinds 1884, al dertig jaar had België een homogeen katholieke regering. Dat was in belangrijke mate te wijten aan het kiesstelsel.

Sinds 1893 was het algemeen meervoudig stemrecht van kracht. Dat impliceerde dat elke man van 25 jaar één stem had, maar dat er ook waren met een tweede en een derde stem. Een tweede stem kwam toe aan wie 35 jaar was, gehuwd of weduwnaar met kinderen was, en over een bepaald vermogen beschikte. Twee bijkomende stemmen kwamen toe aan personen die een bepaald diploma hadden of die een bepaald openbaar ambt of beroep uitoefenden. Niemand kon meer dan drie stemmen hebben. Dit kiesstelsel leverde de conservatieve katholieke partij telkens weer de absolute meerderheid op. In 1893 waren er 1.370.687 stemgerechtigden waarvan er 853.628 over één stem, 293.678 over twee en 223.381 over drie stemmen beschikten. Die tweede en die derde stem zorgden ervoor dat vermogende mensen en mensen die hadden gestudeerd en een openbaar ambt bekleedden, - het establishment, de bovenlaag van de samenleving - veel zwaarder doorwogen dan de arbeidende klasse.

Voor de oorlog, in 1912, hadden de socialisten en liberalen gepoogd de katholieke meerderheid te breken door in kartel de verkiezingen in te gaan met een eisenpakket rond het algemeen enkelvoudig stemrecht. Ze waren echter niet geslaagd in hun opzet, tot frustratie van velen, vooral van de socialisten die in 1913 een algemene staking uitriepen met *le suffrage universel* als strijdpunt. Regeringsleider de Broqueville zag in dat er iets moest gebeuren en ook koning Albert was er sterk voor gewonnen dat men ter wille van de sociale vrede de arbeidende klasse meer zou betrekken in het politiek systeem, maar door het uitbreken van de oorlog lag dat dossier stil.

Voorstellen over de verruiming van het stemrecht, tijdens de oorlog

Tijdens de oorlog werkten de instellingen niet meer zoals normaal: het Parlement kon niet vergaderen en de regering was, onder impuls van koning Albert, omgevormd tot een regering van nationale eenheid, waarin naast de katholieke ook liberale en socialistische ministers zetelden. Initiatieven nemen om het kiesstelsel te vervangen, zat er in die oorlogsomstandigheden niet in. Nadenken over de toekomst was uiteraard wel mogelijk. En dat gebeurde ook zowel in De Panne waar de koning verbleef en Le Havre waar de regering was gevestigd, als in het bezette België.

Regeringsleider de Broqueville had gepoogd een compromis te vinden over een andere formule van algemeen meervoudig stemrecht op 25 jaar, met alleen nog een dubbele stem voor de huisvader, maar niet meer voor de vermogenden. Hij slaagde er echter niet in de conservatieve katholieke ministers te overtuigen. Zij waren niet bereid om over de hervorming van het kiesstelsel al compromissen te sluiten, tot grote frustratie niet alleen van hun collega-ministers, maar ook van de koning. De socialistische minister, le Patron, Émile Vandervelde getuigde later, dat tijdens een ministerraad een van de katholieke ministers beweerde dat de bevolking in zijn arrondissement, niet geïnteresseerd was in het algemeen enkelvoudig stemrecht. De koning had toen met zijn vuist op tafel geslagen en gezegd: *"Mais, monsieur, si vous rentrez au pays avec de telles idées vous serez grotesque."*

In het bezette land maakten de politieke partijen reeds voor het einde van de oorlog hun standpunten over het programma van de naoorlogse regering en met name over de hervorming van het kiesstelsel bekend. De Belgische Werkliedenpartij (BWP) ijverde voor de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen en vrouwen op 21 jaar. Ook de liberalen waren voorstander van het algemeen enkelvoudig stemrecht op 21 jaar. Zij sloten de vrouwen echter uit, omdat ze vonden dat die al te zeer onder invloed van de kerk stonden en vreesden dat ze massaal voor de katholieken zouden stemmen. Om een compromis mogelijk te maken, traden de socialisten hen daarin bij. Het liberaal-socialistisch compromis was: algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen op 21 jaar.

De katholieken waren verdeeld. In het bezette land was er een nieuwe generatie van meer progressieve katholieke politici aangetreden, zoals bv. Henri Jaspar, die in het Nationaal Hulp- en Voedselcomité van Émile Francqui samenwerkte met socialisten en liberalen. Ook zij waren bereid om na de oorlog het algemeen enkelvoudig stemrecht in te voeren, voor

mannen én vrouwen, zij het slechts vanaf 35 jaar. Zij stuitten echter op sterke weerstand van conservatieve partijgenoten, zoals Charles Woeste - al meer dan tachtig jaar oud, maar nog immer kwiek - die van een hervorming van het kiesstelsel niet wilden weten.

Een van de heikele punten van de discussie was ook op welke wijze het stemrecht na de oorlog zou worden ingevoerd. Aangezien het algemeen meervoudig stemrecht in de Grondwet (GW) stond ingeschreven, meer bepaald in artikel 47 GW, moest in principe eerst dat artikel worden herzien. De herziening van de Grondwet is in België echter, zoals in vele landen overigens, geen sinecure. Indien men de herzieningsprocedure die in de Grondwet daarvoor is bepaald (art. 141, thans art. 195 GW) zou hebben gevolgd, zou dit hebben betekend dat:

1. De Koning, de Kamer van volksvertegenwoordigers en de Senaat eerst een verklaring tot herziening van de grondwet moesten goedkeuren, waarin artikel 47 voor herziening vatbaar zou worden verklaard.
2. Vervolgens zouden de Kamers worden ontbonden en zouden er verkiezingen moeten plaatsvinden, volgens het algemeen meervoudig stemrecht.
3. Ten slotte zouden de nieuw verkozen Kamers, met een tweederde meerderheid artikel 47 GW kunnen herzien. Slechts bij de volgende verkiezingen zou dan het algemeen enkelvoudig stemrecht worden toegepast.

Dit alles impliceerde dat er nog maanden, zo niet jaren zouden over heen gaan, vooraleer het algemeen enkelvoudig stemrecht zou gelden. Voor de socialisten was het niet denkbaar zo lang te wachten. Ze eisten dat het algemeen enkelvoudig stemrecht meteen, zonder herziening van de Grondwet, bij wet zou worden ingevoerd, en reeds bij de eerstvolgende verkiezingen toegepast en dat slechts nadien de Grondwet zou worden herzien. De meeste liberalen traden hen daarin bij. Een aantal had echter constitutionele scrupules. Voor de meeste katholieken stond het als een paal boven water: eerst moest de Grondwet worden herzien. Het was duidelijk: na de oorlog zouden moeilijke knopen moeten worden doorgehakt.

Hoogspanning in de hoofdstad (november 1918)

Al vanaf begin november 1918, zodra duidelijk werd dat de oorlog verloren was, kwam Duitsland in de greep van een links oproer. Het keizerlijke regime stortte in. In verschillende steden werden arbeiders- en soldatenraden opgericht. Ook de verslagen Duitse soldateska in België kwam in opstand. Vele soldaten weigerden nog langer te gehoorzamen. Ze beledigden hun officieren en rukten hun insignes af. Er werd geplunderd.

Er braken rellen uit. Duitse troepen raakten met mekaar slaags. Er vielen doden. Op 10 november werd de abdicatie van de keizer bekend. Ook in Brussel achtte een revolutionaire voorhoede nu haar uur geslagen. Zonder op tegenstand te stuiten, nam een arbeiders- en soldatenraad het bewind over en installeerde zich in het Parlement, dat met een rode vlag werd getooid. In de hele stad hing een broeierig sfeertje.

De leiders van de opstand zochten hun socialistische kameraden op in het *Maison du Peuple* en namen contact met voormannen van de BWP. Ze nodigden hen uit de revolutie te vervoegen, samen de orde te handhaven en het bewind over te nemen. Naar verluidt wilde een aantal BWP'ers, onder leiding van de syndicalist Jan Volders daar ook wel op ingaan. Ze waren bereid de Belgische republiek in het Brusselse Volkshuis uit te roepen. Alhoewel ze enige moeite hadden om hun achterban te overtuigen, wezen de BWP-leiders het Duitse aanbod echter resoluut af. Dezelfde dag richtten de Algemene Raad van de BWP en de leiding van de Brusselse Federatie een proclamatie tot de Brusselse bevolking. Ze riepen op tot kalmte en eisten de onmiddellijke invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht op 21 jaar. Op 11 november liep de toestand helemaal uit de hand. Toen bekend raakte dat de oorlog ten einde was, kwamen duizenden burgers op straat om de vrede te vieren. De uitgelaten stemming van de Brusselaars werd echter getemperd door de muiterij van de "teutoonse horde". Op verschillende plaatsen in de hoofdstad raakten rebellerende soldaten slaags met troepen die loyaal waren aan de keizer. Er vielen verschillende doden en gewonden, onder wie ook burger-slachtoffers. Overal in de hoofdstad werden winkels, banken, cafés en hotels geplunderd. Het publiek was in paniek.

Tien cruciale dagen in Loppem (11- 21 november 1918)

Naarmate de geallieerden oprukten en de Duitsers zich terugtrokken, keerden koning Albert en koningin Elisabeth terug naar de bevrijde gebieden, waar ze geestdriftig werden onthaald door een uitzinnige bevolking. Op 17 oktober waren ze al in Oostende en op 21 oktober in Brugge. Op 24 oktober 1918 nam de koninklijke familie haar intrek in het neogotische kasteel van de familie van Caloen te Loppem, terwijl de ministers zich in het *Hôtel du Commerce* in Brugge vestigden. Voor de toekomst van België braken nu cruciale dagen aan. Laten we de gebeurtenissen van dag tot dag volgen.

11 november: Janson, Anseele en Saura in Loppem

Op 11 november, rond 2 uur 's middags, maakten drie mensen, die uit Brussel kwamen, hun opwachting bij koning Albert in Loppem: de liberaal

Het kasteel van de familie van Caloen in Loppem

Paul-Émile Janson, volksvertegenwoordiger en later herhaaldelijk minister en ook eerste minister; de socialist Edward Anseele, waarnemend burgemeester van Gent, ook hij zal later nog verschillende malen minister worden en Pedro Saura, een Spaans gezant die ook voorzitter was van het *Comité Hispano-Néerlandais*, dat in 1917, toen de Amerikanen in de oorlog traden, de *Commission for Relief in Belgium* was opgevolgd die had ingestaan voor humanitaire hulp en voedselverdeling in het bezette land. Ze waren op instigatie van Émile Francqui, directeur van de *Société Générale* en ook voorzitter van het Nationaal Hulp- en Voedselcomité, naar Loppem vertrokken om de koning in te lichten over de verontrustende gebeurtenissen in de hoofdstad. De gesprekken die zij met Albert voerden, werden bijgewoond door regeringsleider Gérard Cooreman.

Wat deelden ze aan de koning mede? Het is niet helemaal bekend. Geen van de protagonisten heeft immers een verslag nagelaten. Jaren later, respectievelijk in 1921 en in 1926, toen de hetze over de "coup van Loppem" al hevig woedde, schreven Janson en Cooreman in tijdschriftartikelen wel over de Loppemse gesprekken. Ze deden dat vooral om de koning te verdedigen tegen de aanvallen die tegen hem werden gericht. Ze schreven dat ze Albert op de hoogte hadden gebracht van de gebeurtenissen in de hoofdstad, maar dat ze die niet hadden gedramatiseerd en dat de koning ook niet onder druk was gezet, schrik was aangejaagd, laat staan was bedreigd.

Een zeer interessante - meer onverdachte - bron omdat ze in *tempore non suspecto* is geschreven, is een brief die de katholieke minister van Financiën, Aloys Van de Vyvere, in november 1918 schreef aan zijn echtgenote. Daarin vertelde hij haar wat regeringsleider Cooreman hem op 14 november 1918 had meegegeeld over de Loppemse gesprekken. Een erg betrouwbare bron: Van de Vyvere had immers geen enkele reden om aan zijn echtgenote in een private brief iets anders te vertellen dan wat hij had werkelijk vernomen.

En wat had hij dan vernomen van Cooreman? Twee citaten uit de brief: "De boodschap van Saura, gesteund door Paul-Émile Janson, luidde ongeveer als volgt: 'Gisteren zijn Duitse soldaten te Brussel in opstand gekomen. Ze hebben de rode vlag gehesen en hebben een raad van soldaten opgericht en de bevolking uitgenodigd met hen te verbroederen en de sociale revolutie af te kondigen. Een deel van de socialistische partij, op aanstoken van een zekere Volckaert, heeft zich rond die idee geschaard. M. Wauters, redacteur van *Le Peuple* en socialistisch volksvertegenwoordiger, heeft zich onmiddellijk naar het *Maison du Peuple* begeven waar men zich gereedmaakte om de republiek af te kondigen. Hij heeft er gedurende twee uur moeten pleiten om de aanwezigen tot meer redelijkheid te overhalen en heeft de Brusselse arbeiders het algemeen enkelvoudig stemrecht op de leeftijd van 21 jaar moeten beloven.'"

Uit de brief van Van de Vyvere bleek dat Anseele en Janson ook de politieke aspiraties van de Belgen in het bezette land aan de koning hadden uiteengezet. Ze spraken opnieuw duidelijke taal. Opnieuw een citaat uit de brief: "Het besluit van de boodschap was dat de koning zonder verwijl zijn regering moet afdanken en een andere aanstellen om de door M. Wauters gedane beloften ten uitvoer te leggen. Volgens het verhaal van Cooreman zou de koning vrij koel geantwoord hebben dat hij met veel belangstelling van die mededeling kennis had genomen, maar het advies wenste in te winnen van persoonlijkheden van andere partijen."

De koning besloot om in Loppem een aantal politici te raadplegen. Aan Paul-Émile Janson, die naar de hoofdstad terugkeerde, gaf hij een lijst van personen mee die hij wenste te zien.

12 november: de koning verontrust

De berichten uit Duitsland en uit Brussel hadden de koning verontrust. Op 12 november nam hij de Franse generaal Degoutte, met wie hij de afgelopen maanden militair nauw had samengewerkt, in vertrouwen. Albert zei aan Degoutte beducht te zijn voor de invloed van het "internationaal socialisme". Hij had vernomen dat de Duitsers bolsjewistische agenten naar

de hoofdstad hadden gezonden om er anarchistische theorieën over de verbroedering van alle volkeren te verspreiden. Ook in Gent had er een bolsjewistische bijeenkomst plaats gehad. Albert was er niet gerust in. Hij was op zijn hoede voor de invloed die dergelijke propaganda kon hebben op de Belgische soldaten, van wie de morele weerstand door vier jaar oorlog enigszins was aangetast. Aan de Franse generaal, zei de koning nog dat hij zich vanaf nu helemaal zou wijden aan zijn politieke rol. Dat dit geen loze woorden waren, zou spoedig blijken.

13 november, 11 u.: Blijde Intrede in Gent

Op 13 november hield de koning, vergezeld van de koningin en prins Leopold zijn Blijde Intrede in Gent. Na de troepenschouwing op de Kouter ontving Albert de notabelen in de salons van de *Cercle Noble*, en voerde er twee cruciale gesprekken, een met Émile Francqui en een ander met de Gentse bisschop monseigneur Seghers. Over die gesprekken is opnieuw weinig bekend.

Van het gesprek met Francqui weten we dat ook hij de onrustwekkende gebeurtenissen in Brussel ter sprake bracht, hij had zelfs een brief mee van de Brusselse gemeenteraad die al was samen gekomen en die de koning verzocht zo snel mogelijk troepen naar de hoofdstad te sturen. Alles wijst er op dat Francqui ook de vorming van de nieuwe regering van nationale eenheid ter sprake bracht. Zelfs de naam van de nieuwe eerste minister viel. Toen Francqui op 12 november 's avonds terug in Brussel was, wist hij dat de koning Léon Delacroix zou aanzoeken de volgende eerste minister te zijn. Francqui, die echt een hoofdrolspeler is in het verhaal, heeft geen archief nagelaten. Zelf was hij trouwens ook niet in Loppem verschenen. Hij had zich op de achtergrond gehouden. Men zei: "Dat is normaal: de soufleur verschijnt immers nooit zelf ten tonele."

In Gent ontmoette de koning ook de bisschop van Gent. Monseigneur Seghers was een verwant van regeringsleider Cooreman. Hij was een voorstander van de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht, zelfs zonder voorafgaande grondwetsherziening. Dat bevestigde althans de Gentse burgemeester Anseele aan minister Carton de Wiart. Bisschop Seghers ontving de vorst 's morgens in de Sint-Baafskathedraal en 's middags voerde hij aan tafel een lang gesprek met de koning. "*Une conversation qui frappa tout le monde*", schreef Janson later. Volgens Alberts secretaris Jules Ingenbleek werd de koning door het advies van de bisschop overtuigd om inzake het stemrecht toe te geven. De bisschop heeft helaas geen archieven nagelaten. Ze zijn in vlammen opgegaan bij een brand in het aartsbisdom.

13 november 's avonds: ontslag regering-Cooreman

Vanaf 13 november 's avonds trad de koning in actie. Hij ontving regeringsleider Cooreman. Die had die ochtend in Brugge nog een ministerraad voorgezeten. Daar was beslist dat de regering met de koning naar Brussel zou terugkeren om in het Parlement verantwoording af te leggen over vier jaar oorlogsbeleid en vervolgens ontslag zou nemen, zodat de koning dan een nieuwe regering zou kunnen vormen. Dat blijkt uit het handgeschreven verslag van de ministerraad. Na het gesprek met de koning bood Cooreman echter nog dezelfde avond, in Loppem, zijn ontslag aan. Wat was er gebeurd? Had de koning Cooreman onder druk gezet? Was hij er zelf van overtuigd geraakt dat hij beter meteen ontslag kon nemen, nu de conservatieve ministers in zijn regering niet zouden bereid zijn de krachtdadige beslissingen die weldra zouden genomen moeten worden, te dekken? Was hij van oordeel dat de afspraken in de ministerraad zijn onmiddellijk ontslag niet in de weg stonden? Zijn collega's katholieke ministers dachten daar in ieder geval anders over. Zij namen het hem zeer kwalijk dat hij - zoals zij het zagen - onder een hoedje met de koning had gespeeld.

Ook Cooreman heeft geen archieven nagelaten. Zijn achterkleinzoon schreef later dat hij, toen hij jong was, een verzegelde briefomslag had gezien, met daarop de volgende tekst: "*Lophem : mes notes - à n'ouvrir que 60 ans après les évènements.*" De achterkleinzoon schreef te hopen dat hij die omslag ooit nog zou terugvinden. We hopen het met hem.

14 tot 21 november: de koning houdt raadplegingen over de vorming van een nieuwe regering

Tussen 14 en 20 november voerde de koning in Loppem gesprekken over de vorming van een nieuwe regering. Een twintigtal politici kwamen langs. De socialisten en de liberalen spraken *una voce*. Ze hadden immers een compromis bereikt. Ze eisten algemeen stemrecht vanaf 21 jaar, voor mannen alleen. Vrouwenstemrecht wilden ze niet. Ze eisten ook dat het algemeen enkelvoudig stemrecht al bij de eerstvolgende verkiezingen zou worden toegepast en dit zonder voorafgaande grondwetsherziening. Dat was een *conditio sine qua non* zonder dewelke ze niet van een regering deel konden uitmaken en ze ook niet konden instaan voor wat er zou gebeuren.

De koning vroeg zijn gesprekspartners hun boodschap ook op papier te zetten. En dat deden ze. Zo schreef de socialist Joseph Wauters, in het hele verhaal een cruciale figuur: "*Les leçons de la guerre, l'exemple de l'étranger, les évènements de Russie et d'Allemagne, tout a concouru à surexciter l'attente des travailleurs. Il n'y a plus une hésitation à avoir ni de*

temps à perdre pour faire largement justice aux sentiments qui agitent les masses. Je souhaite ardemment, pour la paix du pays, que Votre Majesté puisse annoncer bientôt que, sans marchandages sur des détails, sans restrictions juridiques et sans formalisme énervant, Son Gouvernement décrètera le S[ufrage] U[niversel] à 21 avec la R[épresentation] P[roportionnelle] intégrale [...]". De liberalen voerden hetzelfde betoog.

Albert hoorde ook katholieke politici. Opvallend was echter dat de conservatieve tenoren van de katholieke partij, Woeste en Helleputte, niet door de koning werden gehoord. Een nieuwe generatie katholieke politici trad aan: Léon Delacroix, die eerste minister zou worden, Henri Jaspar, de volgende minister van Buitenlandse Zaken. *Homines novi* in de nationale politiek, die tijdens de bezetting met Francqui hadden samengewerkt in het Nationaal Comité. Ze waren bereid een compromis te zoeken.

En dat compromis kwam er ook. De eis van de socialisten en liberalen haalde het. Het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen vanaf 21 jaar zou worden ingevoerd. De katholieken die ook voor het vrouwenstemrecht hadden geijverd, moesten zich tevreden stellen met stemrecht voor oorlogsweduwen, moeders van gesneuvelde soldaten en verzetsvrouwen en met de toezegging, die in de Grondwet zelf werd ingeschreven, dat het algemeen vrouwenstemrecht later bij gewone wet, goedgekeurd met een tweederdemeerderheid, zou kunnen worden ingevoerd. Het zou tot 1948 duren vooraleer die wet werd goedgekeurd.

21 november: de driepartijenregering Delacroix treedt aan

Op 21 november trad de nieuwe regering aan. Ze bestond uit zes katholieke, drie liberale en drie socialistische ministers. Léon Delacroix werd "eerste minister". Delacroix was echt een nieuwkomer. Hij had nauwelijks politieke ervaring. Hij was advocaat bij het Hof van Cassatie en ook gemeenteraadslid in Elsene. Een katholieke voorman was hij nooit geweest. De goe-gemeente en zeker de conservatieve katholieken stonden verbaasd te kijken. Albert trok nu meteen naar de hoofdstad.

De invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen vanaf 21 jaar. Een staatsgreep? Een schending van de Grondwet?

Een historische zitting in het Parlement: Albert kondigt de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht aan

22 november 1918 was een heerlijke dag voor de Belgen. Op een wit paard gezeten, omringd door koningin Elisabeth, prins Leopold, prins Karel, prinses Marie-José en de toekomstige hertog van York, de zoon van de Britse koning, en gevolgd door de Franse maarschalk Pétain, de Amerikaanse generaal Pershing, veldmaarschalk Haig en de generaals Gillain, Degoutte, Jungbluth en zovele anderen, trok Albert I aan het hoofd van zijn troepen de hoofdstad Brussel binnen, door duizenden uitbundig toegejuicht. De indrukwekkende stoet trok richting het Paleis der Natie, waar diezelfde dag, in het Parlement, na vier jaar opnieuw een historische zitting plaatsvond. Nadat de gewezen regeringsleider Cooreman rekenschap had afgelegd van het beleid dat de regering in Le Havre had gevoerd en daarvoor op een beleefd applaus was onthaald, betrad de koning het halfroond.

Koning Albert, met prins Leopold aan zijn zijde, spreekt zijn Troonrede uit voor de Verenigde Kamers

Archief van het Koninklijk Paleis, fotoalbums Albert en Elisabeth, nr 522/B.

Albert sprak er - uitsluitend in het Frans - een indrukwekkende Troonrede uit, waarin hij ook de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht aankondigde en meteen ook de diepe morele verantwoording ervoor bood. De koning zei: "Uit het leed, gelijkelijk in geduld gedragen, zijn gelijke rechten geboren ter uitdrukking van 's Volks verzuchtingen. De regering zal bij de Kamers een voorstel indienen om, in vaderlandslievende verstandhouding, de oude hindernissen weg te ruimen en de nationale raadpleging plaats te doen hebben op den grondslag van gelijk stemrecht voor al de mannen, die den leeftijd hebben bereikt, vereischt om de burgerlijke rechten uit te oefenen." Albert preciseerde niet dat de procedure tot herziening van de Grondwet niet zou worden nageleefd bij de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht. Dat werd de volgende dagen duidelijk.

Delacroix verdedigt het wetsontwerp over de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht in de Kamers

In de regeringsverklaring op 28 november 1918 bevestigde eerste minister Delacroix dat er zo vlug mogelijk verkiezingen moesten komen voor Kamer en Senaat. Hij schetste de opofferingen en heroïsche daden van soldaten en burgers en besloot dat die verkiezingen, na vier jaar oorlog, noodzakelijkerwijze op grond van het algemeen enkelvoudig stemrecht op 21 jaar zouden plaatsvinden. Uiteraard zou de invoering daarvan constitutionele problemen creëren. Men zou de letter en de geest van de Grondwet pogen na te leven, maar in de uitzonderlijke omstandigheden die men beleefde, zouden die problemen verdwijnen "*devant le bien de la Nation et un accord unanime ou quasi unanime*".

Delacroix stak niet onder stoelen of banken dat de revolutionaire dreiging niet vreemd was aan het ontwerp. Hij verklaarde noch min, noch meer: "*Nous avons vu des couronnes tomber les unes après les autres ; nous avons vu sombrer les empires qui paraissaient les plus solides et nous avons vu leurs assises crouler. Nous nous sommes dit que, lorsque l'existence même de ces États était mise en question par la guerre, il se produirait, après coup, un bouillonnement populaire semblable à un volcan. Or un volcan vomit de la lave et celle-ci dévaste tout sur son passage. Aussi avons-nous pensé que le devoir nous imposait de canaliser le torrent.*"

Bijna gooit kardinaal Mercier roet in het eten

Zouden alle katholieken het ontwerp goedkeuren? Een eensgezind standpunt was er niet. Woeste, Helleputte en nog anderen waren nog steeds niet bereid toe te geven. Ze riepen constitutionele bezwaren in. Achter die bezwaren gingen politieke berekeningen en persoonlijke rancunes schuil. Dat de katholieke kamerleden en senatoren verschillend zouden

stemmen was dan ook niet denkbeeldig. Een fraai spektakel zou dat niet zijn. Kamervoorzitter Prosper Pouillet had een idee. Hij legde de kwestie voor aan de bisschoppenconferentie. Het ging tenslotte om een gewetensvraag: schonden de kamerleden en senatoren, door het regeringsontwerp te stemmen, hun eed van trouw aan de Grondwet en hadden ze het recht dat te doen?

Kardinaal Mercier, die zich tijdens de oorlog geen voorstander had getoond van het algemeen enkelvoudig stemrecht, nam ook nu een duidelijk afwijzend standpunt in. Hij was niet te spreken over de gebeurtenissen in Loppem. Men had de conservatieve meerderheid als *quantité négligeable* behandeld om de socialistische eisen in te willigen. Hij nam dat ook de koning kwalijk. Op 13 januari 1919 namen de bisschoppen in een brief volgend standpunt in: *“Unanimement nous jugeons que ce serment oblige, et que les circonstances actuelles ne justifient pas sa violation.”*

Toen de koning dit vernam, reageerde hij furieus. Een van zijn intimi zei dat hij helemaal rood aanliep. De regering liet het niet daarbij. Verschillende politici trokken naar Mechelen. Ook de koning zelf ontving kardinaal Mercier. De bisschoppen kwamen opnieuw bijeen. Ze stelden hun standpunt bij. In een brief van kardinaal Mercier van 26 januari 1919 luidde het nu: *“[...] en présence des attestations et des renseignements plus précis que nous ont fournis plusieurs députés, nous croyons pouvoir laisser à chacun de vous le soin de juger s'il lui est moralement possible, dans la situation de l'heure présente d'observer son serment constitutionnel.”*

De wet van 9 mei 1919 voert het algemeen enkelvoudig stemrecht in

Op 9 mei 1919 werd het wetsontwerp over het algemeen enkelvoudig stemrecht aangenomen, zonder de Grondwet te herzien. Ook de katholieken keurden het goed. Men speelde het handig. Eerst werd de zgn. “voorafgaande kwestie” voorgelegd, meer bepaald de vraag of het ontwerp in overeenstemming was met de Grondwet. Daarop antwoordden een heel aantal katholieken: neen. Een meerderheid van de Kamer antwoordde echter: ja. Daarmee werd de grondwettigheidskwestie geacht door de wetgever zelf te zijn beslecht. Ze was daarmee ook van de baan. Vervolgens werd over het ontwerp zelf gestemd en dat werd unaniem goedgekeurd.

Het algemeen enkelvoudig stemrecht miste zijn effect niet. Dat bleek bij de eerstvolgende verkiezingen van 16 november 1919: de katholieke partij haalde 73 zetels, ze verloor er 26, de BWP veroverde 70 zetels, een winst van 30, de liberalen kregen nog slechts 34 zetels, een verlies van 11 zetels. De katholieke meerderheid was voorgoed gebroken. Voortaan zouden al-

leen nog coalitieregeringen kunnen worden gevormd. Eerst op 7 februari 1921 werd de Grondwet herzien.

De aangevallen koning (1920, 1921, 1925, 1930) verdedigt zich in een publieke brief van 10 februari 1930 aan de eerste minister

Heel vlug bleek dat Loppem niet was verteerd. Niet alleen in 1918 en 1919, maar ook later laaide steeds weer dezelfde polemiek op in een bepaalde conservatieve pers en ook in enkele publicaties. In 1920, in 1921, in 1925 en in 1930, het bleef duren, telkens weer hetzelfde verhaal: de koning was in paniek geraakt toen hij de berichten over de prerevolutionaire toestand in Brussel had vernomen. Uit angst voor het omverwerpen van de monarchie had hij zich door “links” een koerswijziging in de Belgische politiek laten opdringen. Hij had al hun eisen ingewilligd. Hij had de conservatieve katholieken hun machtspositie ontnomen. Hij had Cooreman tot ontslag gedwongen en de driepartijenregering Delacroix op de been gebracht. En dan had hij ook nog de Grondwet als vodge papier behandeld. Een echte staatsgreep, een “coup”, een “putsch” een koning onwaardig.

Aanvankelijk liet Albert zich verdedigen door zijn gewezen ministers Janson en Cooreman, maar in 1930 had hij er blijkbaar genoeg van en schreef hij een publieke brief aan zijn eerste minister die in alle kranten werd gepubliceerd. Ditmaal verdedigde de koning zichzelf. Zijn boodschap was duidelijk.

Albert schreef dat het ontslag van de regering-Cooreman niet aan hem was te wijten. Cooreman zelf had vrij het moment gekozen om dat aan te bieden. Hij was niet onder druk gezet. Vervolgens schreef hij dat al zijn gesprekspartners hem hadden aanbevolen om een driepartijenregering van nationale eenheid te vormen. Eerder hebben we aangegeven dat het ontslag van Cooreman nadat hij de koning had gesproken, toch enigszins als een verrassing was gekomen omdat hij daarmee inging tegen de afspraak die hij met zijn collega-ministers had gemaakt om slechts na terugkeer in Brussel ontslag te nemen. Vervolgens was het inderdaad wel zo dat de gesprekspartners van de koning een regering van nationale eenheid hadden aanbevolen. Albert vermeldde er echter niet bij dat conservatieve politici als Woeste niet waren uitgenodigd en dat die misschien wel een ander geluid hadden laten horen over de regeringsvorming.

Albert schreef ook dat er in Loppem op hem geen enkele druk was uitgeoefend. Hij ging zelfs zo ver te schrijven: *“Jamais personne ne m'a parlé de l'imminence ou de l'éventualité de troubles politiques ou sociaux*

quelconques. Jamais personne n'a essayé de peser sur ma décision en me faisant de l'état de l'opinion une description erronée et tendancieuse." Dit laatste staat duidelijk op gespannen voet met de waarheid. Dat de woelingen in Brussel ter sprake waren gekomen in Loppem wordt door alle getuigen bevestigd. Alle getuigen bevestigden weliswaar ook dat de koning tijdens de regeringsvorming in Loppem koel en sereen reageerde; dat de ongerustheid die in Brussel heerste ingevolge de revolutie van de Duitse troepen, ook in Loppem doorklonk, maar dat men vlug ook geruststellende berichten ontving: de bevolking was uitzinnig van vreugde om de bevrijding. De koning-ridder was populairder dan ooit. Er is geen enkele aanwijzing dat de BWP-leiders de koning rechtstreeks bedreigden met revolutie of het einde van de monarchie. De socialisten bedreigden de koning niet met troonsafstand. Wat ze echter wel deden was duidelijk maken dat ze niet langer van de regering van nationale eenheid wilden deel uitmaken, indien de koning niet reeds in de Troonrede het algemeen enkelvoudig stemrecht op 21 jaar aankondigde en dat ze er niet voor instonden wat er dan kon gebeuren.

Een staatsgreep in Loppem? De Grondwet geschonden? Professor Léon Dupriez en de onuitvoerbaarheid van artikel 47 GW

Kan men de gebeurtenissen in Loppem als een staatsgreep bestempelen? Het antwoord op die vraag, hangt af van het antwoord op de vraag of de Grondwet geschonden werd. Een staatsgreep is immers een greep naar de macht, waarop men vanuit grondwettelijk oogpunt geen aanspraak kon maken.

Charles de Broqueville, de minister van Binnenlandse Zaken die verantwoordelijk was voor het wetsontwerp en die een argumentatie moest ontwikkelen om aan te tonen dat de Grondwet niet geschonden was, deed daarvoor een beroep op de Leuvense hoogleraar Léon Dupriez, die een subtiele argumentatie ontwikkelde. De redenering was eenvoudig. De laatste verkiezingen voor de Kamers hadden plaatsgehad voor de oorlog in 1912 en in 1914. De mandaten van de toen verkozen kamerleden en senatoren waren dus reeds in 1916 of 1918 vervallen, maar ze zaten er nog steeds. Het hele Parlement was niet meer regelmatig samengesteld. Tijdens de oorlog konden er geen verkiezingen worden gehouden. Nu moesten er echter zo spoedig mogelijk nieuwe verkiezingen plaatsvinden. Men kon daar niet mee wachten, men kon dat niet uitstellen. Normaal gezien had men daarbij artikel 47 GW moeten toepassen en de eerste verkiezingen houden volgens het algemeen meervoudig stemrecht. Dat

artikel was meteen na de oorlog echter onuitvoerbaar. De kiezerslijsten dateerden immers van 1 mei 1914. Ze moesten grondig worden aangepast. Niet alleen waren er gesneuvelden en doden te betreuren. Door de oorlog hadden velen ook hun tweede of derde stem verloren. Velen waren immers hun vermogen kwijt geraakt: landbouwers waarvan de hoeven waren afgebrand of verwoest, ambachtslieden en kleinhandelaars die geruïneerd waren, soldaten aan het front die hun bescheiden welstand hadden verloren... Om te weten aan wie een tweede of derde stem toekwam, moesten nieuwe vermogensstaten worden opgemaakt. Daar kwam nog bij dat er honderdduizenden vluchtelingen waren die nog moesten terugkeren en dat in vele gemeenten het gemeentelijk archief vernietigd was. Het opmaken van de kiezerslijsten zou dus veel tijd vergen. Zeker twee jaar, zo dacht men. Zo lang kon en wilde men niet wachten. Er moesten immers verkiezingen plaatsvinden. De Grondwet gebod dat. Dus was men wel verplicht om verkiezingen te houden volgens het algemeen enkelvoudig stemrecht.

Niet slecht bedacht. De redenering klopt eigenlijk ook wel. In omstandigheden die het onmogelijk maken de Grondwet strikt na te leven, geldt het zgn. staatsnoodrecht. Men dient dan terug te grijpen naar een regeling die zoveel als mogelijk in overeenstemming is, zo niet met de tekst, dan toch met de geest en de basisbeginselen van de Grondwet. Omdat het algemeen meervoudig stemrecht niet kon worden toegepast enerzijds en de verkiezingen niet konden worden uitgesteld anderzijds, was het verantwoord terug te grijpen naar het algemeen enkelvoudig stemrecht. Alleen voor de verlaging van de minimumleeftijd van 25 jaar tot 21 jaar, kan dit niet als verantwoording worden gebruikt.

In de constitutionele theorie zijn de gebeurtenissen van Loppem gekwalificeerd als een constitutionele crisis.² Een constitutionele crisis is een crisis die veroorzaakt wordt door de Grondwet. Het kan voorkomen dat de strikte naleving van de Grondwet een onhoudbare toestand creëert, dat door halstarrig de gebaande constitutionele wegen te volgen, het land in een diepe politieke en institutionele crisis terecht komt. In dat geval komt het erop aan constitutionele creativiteit te betrachten. De politieke actoren, geholpen door constitutionalisten, beseffen dan dat ze het land in een afgrond dreigen te storten door strikt de Grondwet na te leven of althans door de gebruikelijke interpretaties ervan te volgen. De Grondwet wordt een suïcide-pact als ze niet langer de oplossing, maar het probleem wordt. In plaats van excessieve trouw aan die "falende constitutie" te betuigen, komen de politieke actoren dan in de verleiding om "iets nieuws" uit te proberen. De gebeurtenissen in Loppem kan men aldus als een constitutionele crisis beschrijven.

Besluit

Op 11 november 1918 kwam Albert I als koning-ridder uit de oorlog, met een prestige dat op heel zijn koningschap afstraalde en dat hem ook toeliet een hoofdrol te spelen in één van de meest boeiende bladzijden uit de Belgische politieke geschiedenis: de zogenaamde "staatsgreep van Loppem", die eigenlijk geen staatsgreep was. Dankzij Loppem en dus dankzij de koning en politici uit de drie partijen, werd een hypotheek gelicht - althans gedeeltelijk, alleen wat de mannen betreft - die het politieke leven voor de oorlog zo had bezwaard: de politiek en moreel niet langer te verantwoorden ongelijke behandeling van de burgers in het stemhokje. Zij bewezen het land daarmee een grote dienst. De ernstige sociale onlusten die na de oorlog in vele Europese landen uitbraken, bleven België gespaard. Albert miste de afspraak met de geschiedenis niet. De naoorlogse politieke omstandigheden en de machtspositie waarin de BWP was terecht gekomen, stelden de koning in staat de Belgische politiek resoluut de koers van de 20ste eeuw te doen varen.

Eindnoten

1. Deze tekst is gebaseerd op Jan VELAERS, *Albert I. Koning in tijden van oorlog en crisis, 1909-1934*, Tielt, 2009, pp. 436-485. Voor een meer uitvoerige uiteenzetting en voor de gebruikte bronnen wordt naar die tekst verwezen.
2. Zie daarover Jan VELAERS, "Crisissen zijn uitdagingen. Constitutionele crisissen dagen de Grondwet uit", in *Liberæ Cogitationes, Liber Amicorum Marc Bossuyt*, Antwerpen, 2013, pp. 849-863.

LEZING Belgische Senaat

18 december 2018

Anto-Carte, un Ymagier au XXe siècle

De heer Éric Hemeleers,
voorzitter van Promethea, moderator

Michel De Reymaeker
Oud-hoofdconservator
van de museum-
collecties van Bergen
Françoise Eeckman
Voorzitster van de vzw
Les Amis d'Anto-Carte

Ik dank de Senaat voor deze prachtige kans om Anto-Carte aan u voor te stellen als *Ymagier*. Dit is geen academische conferentie of academisch onderhoud, maar een onderhoud zonder meer. Voor we beginnen, stel ik u onze twee sprekers voor. Ik begin met de biografie van Françoise Eeckman.

Mevrouw Eeckman, zoals uw vader bent u heel actief in de wereld van de kunst en van de verzekeringen. In de wereld van de verzekeringen was u gedelegeerd bestuurder van de nv Léon Eeckman, was u lid van Feprabel en richtte u het makelarennetwerk Assurnet op. Vandaag bent u voorzitter van de vzw *Les Amis d'Anto-Carte*, die onlangs haar authenticiteitscomité heeft opgericht. Dat is een primeur. U bent ook voorzitter van de vzw *Nervia-Fonds Léon Eeckman* en u bent medecurator van verscheidene tentoonstellingen rond dat thema. Straks krijgen we misschien de kans ze te vermelden.

Mijnheer De Reymaeker, u bent oud-hoofdconservator van de museumcollecties van Bergen, u bent de initiatiefnemer en de eerste leidinggevende van de *Artothèque*

van Bergen, u bent curator van tentoonstellingen in België en in het buitenland en u bent lid en bestuurder van de vzw *Les Amis d'Anto-Carte* en van zijn beroemde authenticiteitscomité, waarin u een belangrijke wetenschappelijke taak vervult. U was lid van de *Commission consultative des arts plastiques du Ministère de la Communauté française de Belgique*.

Voor we het hebben over het thema van dit onderhoud, *Anto-Carte, un Ymagier au XXe siècle* (Anto-Carte, een Ymagier uit de twintigste eeuw), kunt u ons beiden misschien iets meer vertellen over de kunstenaar. Ik geef de heer De Reymaeker, als wetenschapper hier aanwezig, als eerste het woord.

De heer Michel De Reymaeker

Antoine Carte wordt op 8 december 1886 in Bergen geboren, in een eenvoudig gezin, met een vader die, net als zijn grootvader, meubelmaker is en een moeder die naaister is. Hij volgt een normale studiecycclus tot zijn veertien jaar, maar vanaf zijn elfde gaat hij naar de avondcursus van de *Académie des Beaux-Arts* van Bergen. In die tijd staat de Academie open voor alle disciplines die met tekenen te maken hadden. Zowel toekomstige kunstenaars als toekomstige ambachtsslui, interieurontwerpers, enz. leren er de grondslagen van het vak.

Op veertienjarige leeftijd wordt hij leerjongen in een decorateursbedrijf dat geleid wordt door Frantz Depooter - vader van schilder Frans Depooter - die later ook lid zal worden van *Nervia*.

Als gewezen leidinggevende van de *Artothèque* vertel ik graag dat de eerste keer dat de achternaam "Carte" in het archief van de stad Bergen opduikt, hij naar Alexandre Carte verwijst, een Bourgondisch meubelmaker, die onmiddellijk na de Franse revolutie en de aanhechting van Henegouwen bij Frankrijk les volgt aan de *École centrale* van het departement Jemappes. Die school bevond zich in het vroegere Ursulinenklooster, waar nu de *Artothèque* is.

Bij Frantz Depooter - waar ook zijn vader Victor Carte werkte - blijkt dat de jongeman talent heeft, want zijn werkgever moedigt hem aan om les te volgen aan de Academie: de les hout en marmer - indertijd was dat gewoonlijk de opleiding voor een toekomstig decorateur - bij Arthur Claus, die tevens afficheontwerper is, alsook tekenles bij Émile Motte, postsymbolistisch schilder en schilderles bij Antoine Bourlard, die toen directeur van de Academie was.

Het is ook daar dat Antoine Carte Louis Buisseret ontmoet, die zelf de kunstopleiding van de Academie volgt. Louis Buisseret is overigens de

schilder van een portret van Anto-Carte dat van 1928 dateert.

Op het einde van het curriculum van tien jaar aan de *Académie des Beaux-Arts* van Bergen in avondschoon, brengen verscheidene Bergense prominenten - onder wie kanunnik Puissant, schilder Jean Delville en advocaat, journalist en politicus Fulgence Masson, die later minister zal worden en die overigens op het wandtapijt van de Senaat staat - geld samen om de jonge Anto-Carte een jaar les - deze keer kunstles - te laten volgen aan de *Académie des Beaux-Arts* van Brussel.

Anto-Carte zal dat met veel plezier doen. Hij ontmoet er Émile Fabry, Constant Montald, Jean Delville, allen kunstenaars in de stroming van het symbolisme of in elk geval van het idealisme. Op het einde van het jaar behaalt Anto-Carte een eerste prijs in landschapsschilderkunst, wat hem de kans zal geven in 1912-1913 naar Parijs te gaan. Hij zal er eerst als decorateur met Léon Bakst samenwerken. Hij komt dan voor het eerst in contact met onder andere de wereld van het theater en het Russisch ballet. Eveneens in Parijs ontmoet hij twee personen die hem sterk zullen beïnvloeden: Louis Dumont-Wilden, samen met een andere Bergenaar, George Garnir, oprichter van het magazine *Pourquoi pas ?* en vooral de schrijver Émile Verhaeren, die hij apprecieert en bewondert en die misschien ongewild, aan de basis van de artistieke carrière van Anto-Carte lag.

Terug in België oefent Anto-Carte het beroep van decorateur uit. Hij tekent tegelijk ook om de techniek niet te verliezen en illustreert gedichten van Émile Verhaeren, die in 1917 bij een ongeval zal overlijden.

Als eerbetoon organiseert het Mundaneum, dat zich dan nog in Brussel bevindt, voor zijn afdeling *Musée du livre* een tentoonstelling rond de geïllustreerde boeken van Verhaeren. En trouwe vriend Louis Buisseret, die bij toeval de illustraties van Anto-Carte te zien krijgt - hij toonde ze aan niemand - spoort hem ertoe aan ze in het Mundaneum tentoon te stellen en betaalt hem zelfs zijn deelnameprijs om er zeker van te zijn dat hij erheen gaat.

Anto-Carte stelt er tentoon en het wordt een succes en wel om twee redenen: enerzijds raakt hij buiten Bergen bekend en anderzijds verkoopt hij, gelukkig voor hem, heel wat van zijn tekeningen. Hij zal overigens schrijven dat hij dankzij de verkoop van zijn tekeningen het nodige materieel kon kopen om met olieverf te schilderen. Tot dusver had hij hoofdzakelijk op papier en karton gewerkt.

In 1917 is de nationale carrière van Anto-Carte gestart en in 1921 wordt ze internationaal, met zijn deelname aan de *Ymagiers belges*, op het *Salon d'automne* van Parijs. Op die tentoonstelling ontmoet hij onder anderen

Homer Saint-Gaudens, directeur van de afdeling Schone Kunsten van het Carnegie Instituut in Pittsburgh, die hem zal uitnodigen om in Pittsburgh te exposeren, wat hij herhaaldelijk zal doen. Hij zal hem ook uitnodigen om jurylid voor die tentoonstelling te worden.

In 1925 verwerft Anto-Carte grote internationale faam. In datzelfde jaar zal hij met Léon Navez, een ander lid van Nervia, Italië bezoeken. Beiden zullen zich in Firenze de frescotechniek eigen maken, die voor Anto-Carte ook belangrijk zal zijn.

De vele tentoonstellingen waaraan Anto-Carte deelneemt - het zijn er tussen 1928 en 1950 meer dan veertig - en de vele overheidsbestellingen die hij kreeg, zal ik niet vermelden. Om deze beknopte biografie te besluiten, wil ik u er alleen op wijzen dat Henry van de Velde hem in 1929, wanneer hij net de kunstschool La Cambre heeft opgericht, vraagt leraar te worden. Hij zal er van 1933 tot 1935 het vak toneeldecoratie doceren. In september 1935 zal hij La Cambre verlaten voor de *Académie des Beaux-Arts* van Brussel, waar hij de fakkel overneemt van zijn gewezen leraar Constant Montald en de lessen decoratieve kunst en monumentale kunst geeft.

In die tijd krijgt hij ook de bestelling voor het wandtapijt van de Senaat.

Na de ontbinding van Nervia blijft Anto-Carte exposeren, maar wat kalmer aan. Hij wordt discreter.

De heer Éric Hemeleers, moderator

We hebben het geluk een getuige te hebben die Anto-Carte heeft gekend. U, Françoise Eeckman, stond vrij dicht bij Anto-Carte, of toch tenminste uw vader, Léon Eeckman, die zijn vriend was. Kunt u na deze uiteenzetting, die ik academisch noem, een persoonlijker beeld van Anto-Carte geven? Welke herinneringen hebt u aan hem? Welke opmerkelijke feiten van zijn leven hebt u onthouden?

Mevrouw Françoise Eeckman

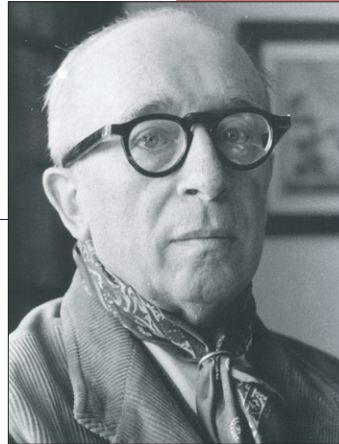
Ik beschouw Anto-Carte als ongrijpbaar, mysterieus. Ondanks zijn kwajongensachtige uiterlijk, vond hij het belangrijk om gerespecteerd en gevreesd te worden. Hij werd, om het zo te zeggen, beschouwd als de "leider" van de *Groupe Nervia*.

Ik citeer uit het weekblad *Pourquoi pas ?* van maart 1927: "Een heel rond gezicht, verbaasde en schalkse ogen lachen alles toe, dus alles lacht hem toe. Men kon hem als kind door de straten van Bergen zien lopen en zien aanbellen. Hij was de Tijn Uilenspiegel van Bergen."

Hij leefde in een wonderlijke wereld en vertelde graag verhaaltjes, sprookjes, enz.

Foto van Anto-Carte

Privéverzameling.

Alles lacht hem inderdaad toe. Hij zal van verschillende kanten gesteund worden, eerst door de clerus - men heeft het in verband met hem vaak over kerkelijke en religieuze invloed. Hij heeft veel geluk, want hij zal veel worden geholpen, onder anderen door zijn leraars die zijn tekentalent bewonderen, door kanunnik Edmond Puissant, die hem onder zijn vleugels zal nemen en hem ertoe zal aanzetten de pottenbakkerij en zelfs de keramiek te ontdekken, en door Dom Martin (van de abdij Keizersberg), die hem verscheidene religieuze bestellingen zal bezorgen, voor abdijen natuurlijk, met name die van Ter Kameren en die van Orval.

Ook de ontdekking door Louis Buisseret van de illustraties van Anto-Carte voor de gedichten van Émile Verhaeren was een meevaller.

Uiteindelijk is het zijn echtgenote, de tempelwachtster, die ervoor zal zorgen dat Anto-Carte niet altijd in de spotlights moet staan. Ze zal in zekere zin zijn schild zijn. Wanneer ze wat ouder zijn, zal zij hun huis in Woutersbrakel als een burcht gaan beschouwen. Zelfs zijn dichtste vrienden, zoals Buisseret en anderen, moeten haar bijna smeken om hem te mogen spreken - hij was heel interessant - maar ze zal altijd weigeren.

Ik voeg er aan toe dat hij een hekel had aan officiële bestellingen.

Anto-Carte, die men aanvankelijk als onbekommerd zag, zal met het verstrijken van de tijd veel pessimistischer worden. In 1935 krijgt hij zelfs een depressie. In 1944 valt niet ver van zijn huis een V1-vliegende bom. Hij krijgt er wat men toen geelzucht noemde van en wordt een ander mens. Terwijl hij oorspronkelijk aangenaam in de omgang was, wordt hij daarna uitge-

sproken pessimistisch. Mijn moeder, die hem sinds 1935 kende, vond hem droevig, pessimistisch, iemand die graag verwend werd en een moeilijk mens was.

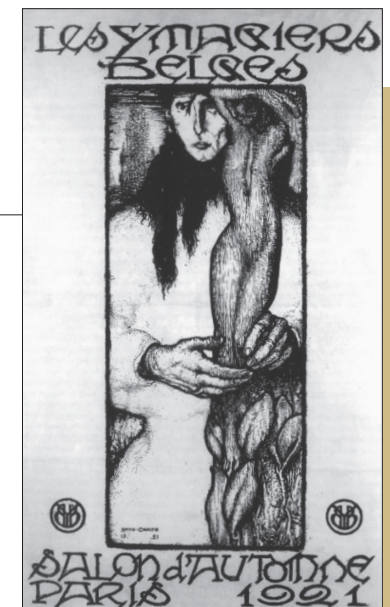
Albert Guislain zegt over hem: "Hij is een Uilenspiegel in Wallonië." Daarna corrigeerde hij dat: "Dat is dan de ongedwongen, de opgewekte Anto-Carte, over wie zoveel mensen het hebben. Alleen Youl, zijn echtgenote, en zijn beste vrienden - Buisseret, Eeckman, Depooter, Devos, Navez en Wallet - kunnen ons zeggen hoezeer de man de gevangene van zijn legende was."

De heer Éric Hemeleers, moderator

Ik stel voor dat we nu tot ons eigenlijke onderwerp komen en ik richt me eerst tot Michel De Reymaeker: waarom staat er in het woord *Ymagier* een "y" en waarom werd als thema *Anto-Carte, un Ymagier au XXe siècle* gekozen?

De heer Michel De Reymaeker

Dat is het beeld dat mij inviel. Ik verwijs naar de affiche die Anto-Carte tekende voor *Les Ymagiers Belges* op het *Salon d'automne* in 1921 in Parijs, een groep kunstenaars die exposeert in dit Salon en die gekenmerkt wordt door de gemeenschappelijke trekken in hun esthetiek.

Anto-Carte, *Les Ymagiers Belges*.
Salon d'automne, Paris, 1921Affiche, 1921.
Privéverzameling. © SABAM, 2020.

In die groep vinden we Gustave Van de Woestyne, Valerius De Saedeleer, Isidore Opsomer, Marcel Wolfers en Anto-Carte. Anto-Carte is dus, samen met Wolfers, de enige Franstalige. Hij is de jongste en toch wordt hem opgedragen de affiche te maken. Door die tentoonstelling verwierf Anto-Carte internationale faam. Ik heb die affiche gekozen omdat men er heel wat trekken in terugvindt van de esthetiek van de Ymagiers en van Anto-Carte. Ik vermeld alleen het uittrekken van de vormen dat u kan zien, de "wet van de lijst" - Anto-Carte past zijn tekening aan aan het formaat waarin hij zijn werk moet brengen - het belang van de handen, dat men in elk schilderij van Anto-Carte zal zien... Het zijn slechts enkele kenmerken, maar er is ook en vooral, bijna systematisch, het oog voor een heel evenwichtige compositie, die men terugvindt in de kunst van de reeds genoemde Ymagiers en die Anto-Carte heeft verworven via het contact met Arthur Claus en door zijn werk als ontwerper van affiches.

De tweede reden waarom ik dat thema gekozen heb, heeft te maken met de betekenis van het woord ymagier en met de wijze waarop men het eind 19e en begin 20e eeuw zal gebruiken. Ter herinnering: de term ymagier duikt in de 13e eeuw in het oud-Frans op en staat voor het vak van al wie met beelden werkt of ze maakt, ongeacht de gebruikte techniek: sculpturen, schilderijen, miniatures, verluchtingen, glas-in-lood, wandtapijten. We kunnen ze ons zelfs voorstellen als venters en verkopers van beelden in middeleeuwse teksten. In de 16e eeuw ontstaat met de Renaissance een heel duidelijk onderscheid tussen kunstenaars en ambachtslui. De kunstenaar is goddelijk - men spreekt van de "goddelijke" Michelangelo - hij is schepper, terwijl de ambachtsman slechts fabriceert en dus een uitvoerder wordt. De kunstenaar staat duidelijk hoger in aanzien dan de ambachtsman en de term ymagier raakt uiteraard in onbruik. Eind 19e, begin 20e eeuw echter, ontwikkelt zich met de romantiek, en om wat kort door de bocht te gaan, met *Notre-Dame de Paris* van Victor Hugo, een nieuw soort kunstenaars - kunstenaars die zichzelf zien als primitieven, die zichzelf Ymagiers noemen en die veraf willen staan van de moderne beschaving.

Sommigen zeggen zelfs ervan "gespaard" te zijn gebleven. Dankzij deze vage definitie van het begrip Ymagier kunnen die primitieve kunstenaars zich actoren, maar ook promotoren wanen van een prerafaëlitische, wat bucolische samenleving, zoals men ze terugvindt in de school van Sint-Martens-Latem en ook in de groep Nervia. Weinigen van die schilders schilderden de industrie, de regio's, behalve dan Pierre Paulus, de oudste van de groep, die meer beschermheer dan lid van de groep was, in elk geval wat de esthetiek betreft. Die kunstenaars zullen de taak op zich

nemen een voorindustriële samenleving te beschrijven, zoals schilderijen van ymagiers als Breughel of Giotto in Italië ze prachtig illustreren.

Dat is de tweede reden waarom ik voor dit gesprek dat thema heb gekozen.

De heer Éric Hemeleers, moderator

Dank u voor uw uitstekende omschrijving van het woord Ymagier.

Wat het wandtapijt *De triomfantelijke terugkeer van koning Albert aan het hoofd van zijn troepen te Brussel op 22 november 1918* betreft, dat de Senaat in 1934 bij Anto-Carte (karton) en Manufactuur De Wit bestelde, stel ik voor dat we beginnen met de eerste analyse die u hebt voorgesteld.

Anto-Carte/Gaspard De Wit, De triomfantelijke terugkeer van koning Albert aan het hoofd van zijn troepen te Brussel op 22 november 1918

Wandtapijt, 1934-1935.
Coll. Belgische Senaat. © SABAM, 2020. Foto KIK-IRPA, Brussels.

De heer Michel De Reymaeker

Toen ik over dit gesprek nadacht, vroeg ik me af welke voorbeelden Anto-Cardé gezien kon hebben. Het eerste waaraan ik denk, is een werk van Antoine Bourlard, directeur van de *Académie des Beaux-Arts* van Bergen dat de Blijde Intrede van prins Albert in Bergen in 1897 voorstelt en de schouwing van de Burgerwacht die prins Albert bij die gelegenheid voorzat.

Antoine Bourlard, *La Joyeuse Entrée du prince Albert à Mons en 1897*

Olieverf op doek, 1897.
Coll. Ville de Mons - Artothèque.

Wat me in dat doek interesseerde, is dat het toch een officieel tafereel is - de intrede van een belangrijk persoon in een stad. Bourlard probeert hier verslag uit te brengen van de realiteit die hij wil tonen. Hij geeft de *Grand-Place* van Bergen getrouw weer - wie ze kent, zal ze gemakkelijk herkennen. Hoewel het werk in een atelier is gemaakt, heeft het iets pleinairistisch, alsof Bourlard op het moment zelf geschetst heeft. Het is interessant te weten dat ook voor Bourlard alleen de nauwgezette compositie, het heldere coloriet, de *pâte généreuse*, zoals hij zelf zei, telden. Aan één van zijn leerlingen zei hij: "met grootse ideeën experimenteren is mooi, maar leer eerst tekenen en schilderen, nadenken kan je later nog." Het idee dat je goede vakkennis moet hebben, is werkelijk in die zin van Antoine Bourlard vervat. Anto-Cardé is weliswaar beïnvloed door de literaire kant van het idealisme die hij verwerft door zijn ontdekking van de poëzie van Émile Verhaeren en door zijn contacten met symbolisten uit Bergen en Brussel (Motte, Fabry, Montald, Delville), maar hij blijft altijd streven naar de degelijke vakkennis en de artisanale vaardigheden van de stielman.

De heer Éric Hemeleers, moderator

Kan u ons nog een ander voorbeeld geven?

De heer Michel De Reymaeker

De schets die de schilder Camille Nicolas Lambert *in situ* maakte tijdens de Blijde Intrede op 22 november 1918. Ik wil erop wijzen dat deze twee werken het formaat van een panorama hebben, dat breder is dan het hoog is, om het geheel goed weer te geven. Deze twee schilderijen werden in België bewaard, dus het is zeer waarschijnlijk dat Anto-Cardé ze heeft gezien.

Camille Nicolas Lambert, *studie voor L'Entrée du Roi le 22 novembre 1918*

Olieverf op doek, 1918.
Privéverzameling.

Peter Paul Rubens, De Intocht van koning Hendrik IV in Parijs

Olieverf op doek, 1627.
Galleria Uffizi, Firenze, Italia.

Het schilderij dat ik u nu toon, dateert uit de 17e eeuw. Het is van Peter Paul Rubens en geeft de triomfantelijke intocht van Hendrik IV in Parijs weer. Dit schilderij werd in 1686 door Cosimo III de Medici aangekocht en kwam in 1773 in het Uffizi terecht. Anto-Carte kon het daarom in 1925 in Firenze zien. Dit schilderij is helemaal anders. We zien de pathos, de beweging die eigen is aan de barok: in tegenstelling tot wat we eerder hebben gezien, wordt hier niet het historisch feit verheerlijkt, het gaat niet om de realiteit van een gebeurtenis, maar veeleer om de glorie van Hendrik IV en, uiteraard, de virtuositeit, de bedrevenheid en de verbeelding van de kunstenaar. We kunnen zien dat Rubens ondanks alles, ook al verschilt dit werk volledig van de twee voorgaande, opnieuw een panoramaformaat gebruikt voor een intocht, alsof op deze manier een beweging van links naar rechts of van rechts naar links moet worden weergegeven.

Benozzo Gozzoli, La Cavalcate dei Magi

Fresco, 1459.
Palazzo Medici-Riccardi, Firenze, Italia.

Maar het werk dat volgens mij het wandtapijt van Anto-Carte het meest benadert, is een fresco in Firenze, in het Palazzo Medici-Riccardi, waarvan het "officiële" thema de tocht van de drie koningen naar Bethlehem is, geschilderd door Benozzo Gozzoli in het midden van de 15e eeuw. Men ziet er dat Lorenzo de Medici, rijdend op een wit paard, als Caspar wordt voorgesteld. Hij wordt gevolgd door twee van zijn familieleden, zijn vader en grootvader, en de heren van Rimini en Milaan, namelijk Sigismondo Malatesta en Galeazzo Sforza, toenmalige bondgenoten van de Medici en van Firenze.

Achter het religieuze motief van dit schilderij gaan vooral een politieke eis en een verheerlijking van Lorenzo de Medici schuil, waarbij wordt aangetoond dat hij de macht en het vermogen heeft om veel mensen om zich heen te verenigen.

De heer Éric Hemeleers, moderator

Mevrouw Eeckman, u vermeldde een aantal keren de reizen van Anto-Carte. Kent u momenten die van bijzonder belang zijn geweest voor Anto-Carte tijdens deze reizen?

Mevrouw Françoise Eeckman

Ik kan bevestigen dat Anto-Carte graag reisde. Hij ging niet alleen naar Marokko, maar ook naar Amerika en kwam met buitengewone herinneringen terug.

Hij heeft ook een jaar in Firenze gewoond - en hier kom ik terug op de *ymagier* - om alle frescotechnieken te leren en om de schilders van de Renaissance te bestuderen. Hij wilde zijn kennis aanscherpen. Léon Navez, die zijn geestelijke zoon was, volgde hem. Samen zullen ze zich zeer ernstig toeleggen op de studie van de Italiaanse kunst.

De heer Michel De Reymaeker

De gelijkenissen tussen de compositie van het wandtapijt en de trapsgewijze compositie van Gozzoli's fresco zijn opvallend. Verschillende scènes worden in zekere zin over elkaar geplaatst en niet achter elkaar. Een andere gelijkenis tussen de twee werken is hun dimensie als manifest of, tenminste, als politiek programma.

Daarnaast rijden zowel koning Albert als Lorenzo il Magnifico op een wit paard. Beide schilders gebruikten dit waarheidsgetrouwe detail voor plastische doeleinden. Het witte paard is namelijk het helderste punt van de compositie en trekt op een natuurlijke manier de aandacht. Zo komen de protagonisten in beide scènes tot hun recht.

Tot slot, volgens een gevestigde traditie die sinds de Middeleeuwen bestaat, bevatten beide werken het zelfportret van de schilder. Gozzoli is te herkennen aan de inscriptie op zijn hoed. Anto-Carte en zijn vrouw juichen koning Albert toe vanaf het balkon van het Paleis der Natie.

Anto-Carte, decor van de hall van een gebouw, boulevard Saintelette te Bergen

Fresco, 1907.
Privéverzameling. © SABAM, 2020.

De heer Éric Hemeleers, moderator

Anto-Carte, die u schitterend in zijn context hebt geplaatst, werpt zich dus duidelijk op als *ymagier*. Zal hij zijn hele leven als zodanig werken? Of zal dat alleen in de context van dit monumentale werk zijn?

De heer Michel De Reymaeker

Ik zal u een kort overzicht geven van de verschillende technieken die Anto-Carte toepast.

Uit die diversiteit kunnen we nu al besluiten dat hij meer een *ymagier* is, een ambachtsman, een "maker" dan een conceptueel kunstenaar. Dit decor dat met een sjabloon is gemaakt in 1907 bevindt zich in de inkomhal van een privéwoning in Bergen. Anto-Carte was toen leerling-decorateur. Interessant is de aanwezigheid van elementen uit de art nouveau, de kunstnijverheid en het symbolisme, wat in de tijdgeest past. Anto-Carte is uiteraard goed op de hoogte van de artistieke trends van die tijd.

Deze affiche uit 1912 vertoont ook typische kenmerken van symbolisme en art nouveau. Op dat ogenblik werkt Anto-Carte nog voor de stad Bergen, vooral als ambachtsman, en een aantal van zijn typische stijleigenschappen zijn op de affiche reeds aanwezig: het vervormde naakt op de voorgrond, bijvoorbeeld, en de gemaniëerde pose, die men terugvindt op een andere affiche, getekend in Parijs in 1921. De figuur op de voorgrond en het gebladerte vormen een scherm en verdringen het neerwaartse zicht

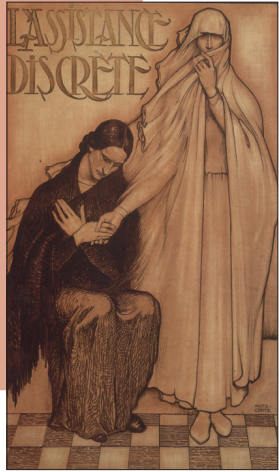
op Bergen naar de achtergrond. Anto-Carte schept diepte in zijn affiche, maar zonder gebruik te maken van lineair perspectief. Ik vestig uw aandacht ook op de kokarde op de voorgrond. Zij treedt uit het kader maar verzinkt in het beeld, waardoor een indruk van diepte ontstaat.

Ten slotte komt in deze affiche ook het grote talent van Anto-Carte als colorist tot uiting. Let op het bijna symbolische gebruik van het contrast tussen het blauw, een koude kleur, en de warme gele okertinten op de achtergrond.

Anto-Carte, Ville de Mons, fêtes et attractions en 1912

Lithografie, 1912.
Coll. Ville de Mons - Artothèque. © SABAM, 2020.

Anto-Carte, ontwerp van affiche L'Assistance discrète

Inkt op papier, 1914-1918.
Coll. KBR. © SABAM, 2020.

Zijn afficheontwerp voor *L'Assistance discrète* kwam tot stand tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ook hier gebruikt Anto-Carte al het expressieve potentieel van het zwart-witcontrast. De compositie is stabiel en frontaal. Zoals in andere werken van Anto-Carte, die altijd het essentiële voor ogen heeft, is er geen anekdotisch decor. Hij bant alle elementen die zouden kunnen afleiden uit zijn composities, om rechtstreeks te gaan naar wat hij wil uitdrukken. Deze drang naar eenduidige communicatie lijkt mij trouwens kenmerkend voor de Ymagiers.

Anto-Carte heeft ook als verluchter gewerkt. Getuige hiervan *Le Cahier du marchand d'images*, waarin hij teksten van Marcel Wolfers illustreert. Dit werk verschijnt in Parijs in 1922.

Mevrouw Françoise Eckman

Anto-Carte werkte veel samen met Marcel Wolfers, met wie hij houtsculpturen maakte en geschriften illustreert. In het begin van zijn loopbaan (vooral van 1912 tot 1917) maakte hij enorm veel affiches, hoofdzakelijk voor de stad Bergen.

De heer Michel De Reymaeker

Nu zullen we zien dat Anto-Carte ook in verschillende afmetingen kon werken, van de kleinste tot de grootste.

Hij tekent postzegels, onder meer postzegels van de abdij van Orval, maar ook glasramen, bijvoorbeeld een ontwerp van glasramen voor het gerechtsgebouw van Namen. Hij was dus zowel bedreven in monumentale kunst, zoals het wandtapijt in de Senaat, als in kleine formaten, waarvoor hij onder meer de etstechniek gebruikte.

Om deze voorstelling van de verschillende technieken van Anto-Carte af te ronden, toon ik u deze prachtige tekening van handen. Bij deze gelegenheid citeer ik uit *L'Éloge de la main* van de Franse kunsthistoricus Henri Focillon, die in 1934, tijdens de rijpe jaren van Anto-Carte, het volgende schreef: "Het verschil tussen droom en werkelijkheid is dat iemand die droomt geen kunst kan scheppen: zijn handen slapen. Kunst wordt met

de handen gemaakt. Zij zijn het werktuig van de schepping, maar in de eerste plaats zijn zij het orgaan van de kennis. Dat geldt voor ieder mens, zoals ik aangetoond heb, maar meer nog voor de kunstenaar (...)." Deze zin, die een combinatie is van *savoir et beauté* - om de titel over te nemen van een Henegouws tijdschrift dat Anto-Carte gesteund heeft -, illustreert goed hoe Anto-Carte er steeds naar streefde om een evenwicht te behouden tussen kennis en knowhow. Ook daarin is hij een Ymagier.

Anto-Carte, een hand

Tekening, s.d.
Privéverzameling. © SABAM, 2020.

De heer Éric Hemeleers, moderator

Ik meen te weten dat tekenen een belangrijke plaats innam bij de kunstenaarsgroep Nervia. Is dat zo?

Mevrouw Françoise Eckman

Inderdaad. Men ziet hier dat Anto-Carte een meester is geworden in de tekenkunst. Hij zal deze techniek doorgeven aan zijn leerlingen, onder wie Léon Navez, die ook eerst zal tekenen alvorens te schilderen.

De heer Éric Hemeleers, moderator

Kan Anto-Cardé in zijn geschilderd werk ook beschouwd worden als één van de Ymagiers?

De heer Michel De Reymaeker

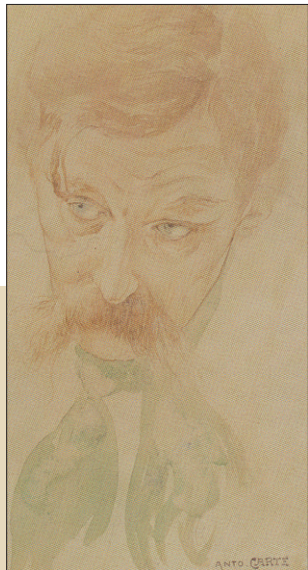
Dit portret van Émile Verhaeren heeft Anto-Cardé in 1918 geschilderd na het dodelijke ongeval van de dichter. Hij heeft dit dus uit het hoofd geschilderd, wat niets afdoet aan het levendige aspect van het portret. Het is een aquarel, een techniek die retoucheren onmogelijk maakt.

Mevrouw Françoise Eckman

Anto-Cardé had een grote bewondering voor Émile Verhaeren en was zeer aangedaan door het dodelijke ongeval van de dichter in 1917. Dat is ongetwijfeld de reden waarom hij aanvaard heeft deel te nemen aan een tentoonstelling van de gedichten van Verhaeren samen met illustraties ervan door Anto-Cardé.

De heer Michel De Reymaeker

Men kan dus zeggen dat Anto-Cardé zich vanaf 1917 als portrettitist opwerpt. Het is trouwens dat talent dat hem de bestelling van generaal Loomis heeft opgeleverd. Hij heeft heel veel portretten gemaakt in zijn carrière. Zij zijn niet zijn bekendste werken, maar de bestelling voor het wandtapijt in de Senaat dankt hij waarschijnlijk aan zijn kunde op dit vlak.

Anto-Cardé, Émile Verhaeren

Tekening en aquarel op papier, 1918.
Privéverzameling. © SABAM, 2020.
Foto Schrobiltgen, Brussel.

Anto-Cardé, Les Pêcheurs

Olieverf op karton, 1917.
Privéverzameling. © SABAM, 2020.

Les Pêcheurs is een olieverfschilderij op karton uit 1917, dat toont hoe getalenteerd Anto-Cardé was als illustrator, een activiteit die hij tijdens zijn hele loopbaan is blijven ontwikkelen.

Het illustreert een gedicht van Émile Verhaeren, *Les Pêcheurs*:

Seules, en des barques, quelques lumières
Illuminent et grandissent les dos
Obstinément courbés sur l'eau
Des vieux pêcheurs de la rivière
Sans qu'ils s'aident, sans qu'ils se hèlent,
En leurs besognes fraternelles
N'accomplissant que ce qu'il doit,
Chaque pêcheur pêche pour soi...
Ils sont les isolés au fond des brumes
Côte à côte, mais ne se voyant pas...

Dat zegt alles.

Het is ook duidelijk dat eenzaamheid en melancholie geliefde thema's zijn bij de symbolisten. Wat hier zo bijzonder is, is dat Anto-Carte deze thema's uitsluitend met picturale middelen weergeeft. Hij gebruikt alleen de kleur blauw: het koningsblauw van de rivier reflecteert de fletsblauwe kleur van de ogen van de visser op het voorplan; het hele schilderij is een camaïeu van azuur en violet, koude kleuren die de indruk van verlatenheid en droefenis verstevigen.

De scherptediepte wordt hier opgewekt door een getrapte opstelling van kleine taferelen - de eerste visser, de schuit achter hem, enz. - zonder onderling perspectiefisch verband.

Ten slotte worden de vissers weer van boven uit bekeken, een oogpunt dat de ruimte helemaal afsluit aangezien er geen enkele doorkijk op een horizon mogelijk is, wat ook bijdraagt tot de indruk van verlatenheid van de vissers.

Mevrouw Françoise Eckman

Ik vestig uw aandacht op de handen, die nogmaals prominent in beeld zijn gebracht.

De heer Michel De Reymaeker

Absoluut. Handen kan men ook bewonderen op deze *Pietà*, de titel die de kunstenaar heeft gegeven aan dit werk, waarop een treurende moeder of echtgenote een mijnwerker tegen zich aandrukt die overleden is bij een mijngasontploffing. De plastische uitvoering benadrukt het pathetische van het tafereel.

De voorstelling is frontaal en direct. De driehoekige compositie is heel stabiel. Geen enkel anekdotisch decorelement leidt de blik af. Anto-Carte wil hier niet alleen een noodlottig ongeval of een feitelijke realiteit uitbeelden, maar het verdriet zelf, in de vorm van een soort tijdloos icoon. Daarvoor gebruikt hij heel weinig kleur, terwijl hij een uitstekend colorist is.

Zijn schilderij *Le Fossoyeur* (geen afbeelding) is daar ook een mooi bewijs van. We stellen opnieuw vast dat de diepte van het schilderij wordt gesuggereerd door het licht van bovenaf op het dorp en dat Anto-Carte niet alleen het personage maar ook het gebladerte, frontaal en parallel met de toeschouwer plaatst, zodat er "schermen" of "repoussoirs" ontstaan, die de ruimte structuur geven.

Het doek *Les Aveugles* toont duidelijk de verwantschap tussen Anto-Carte en Breughel, een ander groot ymagier, die sneuweffecten van buitengewone kwaliteit kon scheppen. De lichtjes blauw of grijs getinte camaïeu van wit van Anto-Carte is even merkwaardig.

Anto-Carte, *Pietà*

Olieverf op doek, 1918.
Coll. Ville de Mons - Artothèque. © SABAM, 2020.
Foto Artothèque, Ville de Mons.

Anto-Carte, *Les Aveugles*

Olieverf op doek, s.d.
Coll. Musée des Beaux-Arts de Liège. © SABAM, 2020.
Foto Musée d'Art Wallon, Liège.

Anto-Carte, L'Homme à la fourche

Olieverf op doek, 1924.
Coll. de la Province du Hainaut.
Dépôt BPS22 Charleroi. © SABAM, 2020.
Foto Service des Arts plastiques de
la Province du Hainaut.

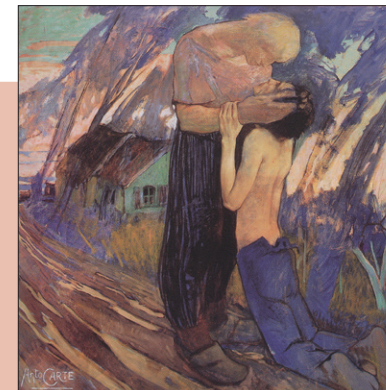

Anto-Carte, Le Pèlerinage aux Saintes-Maries-de-la-Mer

Olieverf op doek, 1925.
Privéverzameling. © SABAM, 2020.

L'Homme à la fourche toont eveneens de kwaliteiten van Anto-Carte als colorist. Wat me hier vooral interesseert, is de invloed van het fresco op dat doek. Anto-Carte prepareerde zelf zijn dragers. Hij maakte dus zelf zijn grondlaag, die hij zo op het doek aanbracht dat hij een andere textuur kreeg, die vergelijkbaar was met die van een pleisterlaag. Hij voegt er zijn kleurlagen aan toe, die hij dan afkrabt, waardoor hij zijn schilderij een zeer harde, rurale aanblik kan geven. Dat valt vooral op aan de bodem waarop die man met een vork stapt. Hij verniste zijn doeken uiteraard niet en op de rug ervan vindt men vaak zijn handgeschreven vraag om dat niet te doen. *Légende marine* (geen afbeelding) is eveneens een prachtig doek, met zijn kenmerkende contrastrijke kleuren - het blauw van de vissen en het groen van de zee - en uitgerekte vormen, waaruit ook de invloed blijkt van een ander groot kunstenaar van de 20e eeuw, Modigliani, wiens werken Anto-Carte in Parijs heeft kunnen zien.

Ik sluit dit overzicht van de werken van de rijpe Anto-Carte af met deze monumentale compositie van twee meter op drie, *Le Pèlerinage aux Saintes-Maries-de-la-Mer*, een schilderij dat in 1925 in Pittsburgh werd voorgesteld. Men vindt er de vertrouwde stilistische kenmerken in terug: de verschillende vlakken, de schermen die diepte scheppen, een zicht in vogelperspectief, bedelaars op de voorgrond, die eveneens een diepte-effect geven. Er is ook een verrassend gebaar: een zigeunervrouw toont de bedelaar haar hand, alsof hij haar handlijnen gaat lezen, terwijl het meestal andersom is. Men ziet ook een dorp, dat door een toren wordt gedomineerd, en toeschouwers rond een danseres alsook een aanbedding door de herders of toch een moeder met kind of een kribbe, verborgen

Anto-Carte, Le Fils prodigue

Olieverf op doek, circa 1913.
Coll. de la Province du Hainaut.
Dépôt BPS22 Charleroi. © SABAM, 2020.
Foto Gemeentekrediet.

in een grot. Dit reusachtige paneel bevat tevens alle eerder vermelde stilistische kenmerken.

Ik heb u een vrij homogeen overzicht van het werk van deze kunstenaar gegeven, die in de loop van zijn loopbaan echter andere oplossingen heeft gezocht. In *Le Fils prodigue* bijvoorbeeld geeft hij blijk van een nagevoeg expressionistische stijl door, opnieuw, gebruik te maken van picturale middelen: de dramatische spanning die de schuine bomen opwekken, in contrast met de versnelling van het perspectief van de weg. De spanning concentreert zich op de vader en de zoon.

Anto-Carte, Paysage d'été

Olieverf op doek, 1930.
Coll. de la Province du Brabant wallon. © SABAM, 2020.

Mevrouw Françoise Eeckman

Het schilderij *Paysage d'été* staat voor alles waar Anto-Carte van houdt. In Woutersbrakel creëert zijn vrouw Youl, die, net als hij, dol is op bloemen, een kleurrijke tuin, tot zijn grote vreugde. Het is zijn dagelijks landschap en het toevluchtsoord waarin hij zich op het einde van zijn leven zal verschuilen.

De heer Michel De Reymaeker

Hij probeert andere technieken uit. We hebben de expressionistische aanpak van *Le Fils prodigue* gezien.

Om diepte in de *Jeune Fille à la fenêtre* (geen afbeelding) te scheppen, gebruikt Anto-Carte geen schermen, zoals hij gewoonlijk doet, maar een lijnenspel, waarin de lijnen zonder in één punt te verdwijnen, elkaar kruisen. Hij maakt ook gebruik van het omklappingsprocédé, zonder zoals in de andere werken gebruik te maken van het traditionele perspectief.

Op het einde van zijn leven, in *L'Homme au roseau vert* van 1941 en in *Le Clown triste* (geen afbeelding) waarin men opnieuw al zijn talenten als colorist ziet, verliezen de werken van Anto-Carte hun dramatische kracht en worden ze veeleer mooi in plaats van expressief.

De heer Éric Hemeleers, moderator

Mijn laatste vraag is voor mevrouw Eeckman, als voorzitter van diverse verenigingen: is een evenement zoals dit waarop de Senaat ons vandaag vergast, voor u nuttig, noodzakelijk, of zelfs onontbeerlijk?

Mevrouw Françoise Eeckman

De vzw *Les Amis d'Anto-Carte* bekommert zich om de bescherming van zijn werk en *Nervia - Fonds Léon Eeckman* om de promotie ervan.

Ik wil de Senaat nogmaals danken omdat hij zijn prestigieuze zaal ter beschikking stelt. Het opent voor ons de deur naar andere horizonten, andere tentoonstellingen.

Anto-Carte, L'homme au roseau vert

Waterverf, 1941.
Privéverzameling. © SABAM, 2020.

Vertaald uit het Frans.

Beknopte bibliografie

- Michel DE REYMAEKER, Pascale VAN ZUYLEN (dir.), *Anto-Cardes, rétrospective* (1886-1954), Brussel, 1996. Dit boek bevat een algemene bibliografie.
- Michel DE REYMAEKER, Françoise OSTEAX, Catherine VERLEYSSEN, *Nervia - Sint-Martens-Latem: traits d'union / koppelteken*, Brussel, 2015.
- Albert GUISLAIN, *Anto-Cardes*, Brussel, 1949.
- Albert GUISLAIN, *Anto-Cardes*, Monographieën over Belgische Kunst, Antwerpen, 1950.
- Hermione L'AMIRAL, Sophie WITTEMANS, *De kleuren van de Bevrijding - het wandtapijt vertelt*, Brussel, 2018.

LEZING
Belgische Senaat

29 januari 2019

Tammy M. Proctor
Department Head and
Distinguished Professor
of History
Utah State University

Van Belgische baby's tot UNICEF: de Eerste Wereldoorlog, kinderen en het recht op voedsel

Inleiding

In een artikel van 24 oktober 1914 in de *London Daily Chronicle* maakte het Britse publiek kennis met een hulpverleningsprogramma in oorlogstijd. De krantenkop vatte het verhaal samen: "Miljoenen Belgen in nood, vluchtelingen niet meegerekend. Plannen om voedsel te zenden naar het door oorlog geteisterde land."¹ Groot-Brittannië, dat een gestage stroom Belgische vluchtelingen in zijn havens zag aankomen en dat zelf een oorlogvoerende partij was, was niet bij machte de bevolking van een door de vijand bezet land te voeden. Bovendien waren verscheidene leden van de regering, waaronder ook Winston Churchill, gekant tegen voedselhulp aan de bevolking van een bezet land. Daar werden militaire redenen voor aangevoerd. Hij argumenteerde dat als de Duitsers België bezet hadden, ze ook verantwoordelijk waren voor het voeden van de Belgen.² Herbert Hoover, een Amerikaanse ingenieur die in Londen woonde, verwoordde nadien de Britse tegenkanting als volgt: "Als de Belgen verhongerden, zou dat de Duitsers in problemen brengen, wat zou kunnen bijdragen aan het winnen van de oorlog."³

Hoover en enkele van zijn collega's voerden tegenover de Britten (en later ook tegenover de Duitsers en de Fransen) een tegenargument aan. Hun redenering sloot aan bij de groeiende aandacht voor bescherming van de burgerbevolking en legde de nadruk op de verantwoordelijkheid die de internationale gemeenschap droeg voor het voeden van onschuldige uitgehongerde mensen. Wat Hoover in 1914 voorstelde, werd een succesvolle strategie voor voedselhulp, waarbij de nadruk lag op Amerikaanse efficiëntie en de pragmatische inzet van Amerikaanse voedseloverschotten voor het voeden van hongerige Europeanen. De *Commission for Relief in Belgium* (CRB) zette Amerikaanse mannen in om de voedselbevoorrading van Belgische en Franse burgers te superviseren en te organiseren, terwijl duizenden plaatselijke mannen en vrouwen onder leiding van het *Nationaal Comité* het feitelijke werk van de voedselverdeling voor hun rekening namen. België financierde zelf zoveel mogelijk het voedsel en schiep zo een belangrijk precedent: er moest iets betaald worden voor de hulpverlening om geen afhankelijkheid van de welzijnszorg te creëren.

Commission for Relief in Belgium and Northern France
Enkele directeurs en afgevaardigden

www.baef.be

Van 1914 tot april 1917, toen de Verenigde Staten officieel bij de Eerste Wereldoorlog betrokken raakten, transporteerde de CRB meer dan 2,5 miljoen ton voedsel door van duikboten vergeven wateren naar Rotterdam. Vandaar bereikte het voedsel per trein of binnenvaartuig duizenden door de Duitsers bezette plaatsen in België en Noord-Frankrijk. Op het hoogtepunt van de hulpverlening werden meer dan negen miljoen mensen gevoed.⁴

Na het vertrek van de VS, zetten hun partners - Spanje en Nederland - het toezicht op de Belgische voedselvoorziening voort van 1917 tot het einde van de oorlog. In deze lezing zal ik me concentreren op de Amerikaanse hulpverlening.

De CRB werd Hoovers model om, doorgaans met hetzelfde personeel, onder de bescherming van de *American Relief Administration* (ARA), onder supervisie van een paar duizend Amerikanen de naoorlogse voedselhulp te organiseren in meer dan twintig landen. Plaatselijke vrijwilligers en bezoldigde medewerkers zorgden voor de feitelijke voedselverdeling. Tussen 1914 en 1924 zorgden de organisaties van Hoover voor de verzending en distributie van meer dan 33 miljoen ton goederen, met een waarde van meer dan 5 miljard dollar.⁵ Deze organisaties redden wel degelijk mensenlevens, maar ze creëerden tevens een markt voor voedseloverschotten die Amerikaanse landbouwers hadden geproduceerd. Dat droeg bij aan de instandhouding van de prijzen en aan de afname van de voorraden van militaire rantsoenen en graan. Hoover was er ook rotsvast van overtuigd dat de voedselhulp de bolsjewistische revolutie voorkwam en in het buitenland een positief beeld van de Verenigde Staten creëerde, wat allebei belangrijke doelstellingen van het buitenlandse beleid waren.

De Belgische voedselprogramma's tijdens de Eerste Wereldoorlog lieten niet alleen in het naoorlogse België een onuitwisbare indruk achter, maar ook in de Verenigde Staten en bij internationale hulporganisaties van de 20e eeuw. Het precedent dat door de CRB geschapen was, reikte een belangrijk argument aan, zowel voor het "recht op voedsel" als voor het "recht van kinderen op gezondheid en welzijn". Het CRB-model bevatte een aantal elementen die een belangrijke rol zijn blijven spelen in stellingnames over hulpverlening in oorlogstijd, hulpverlening en ontwikkelingswerk in de moderne wereld. Over het geheel genomen werd de Belgische voedselbevoorrading gekoppeld aan het concept van politieke stabiliteit, in het bijzonder in tijden van conflict. Bovendien bevorderde ze de visie dat voedseloverschotten aangewend konden worden om hongerigen te helpen, in het bijzonder kinderen.⁶ De structuur en de basisbeginselen van de CRB hadden ook navolgers op andere gebieden.

Vooreerst werd in Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de nasleep daarvan in verschillende landen de kiem gelegd voor langetermijnstructuren voor goed onderwijs en het welzijn van kinderen, omdat nationale verenigingen het werk overnamen van de door de Verenigde Staten aangestuurde hulpverleners. Zo gebruikte de CRB in België bijvoorbeeld haar gelden voor de oprichting van een nieuw uitwisselingsprogramma voor het onderwijs, dat nu de naam *Belgian-American Educational Foundation*

draagt. Deze vereniging viert dit jaar haar honderdjarige bestaan. De CRB en het Nationaal Comité stonden ook mee aan de wieg van de organisatie voor kinderbescherming die nu gekend is onder de naam Kind en Gezin (vroeger: Nationaal Werk voor Kinderwelzijn).

Daarnaast hielp de Amerikaanse tak van de CRB mee om de globale missie van de Verenigde Staten in de wereld van de 20e eeuw te definiëren. De procedures die in oorlogstijd in België werden ontwikkeld stonden aan de basis van Amerikaanse hulpverleningsprogramma's, waaronder die van de transnationale ARA, maar ook van latere Amerikaanse programma's als het Marshallplan.

Ten slotte vormde de ervaring die werd opgedaan tijdens de voedselhulpverlening aan België in de Eerste Wereldoorlog op internationaal vlak een groep Amerikanen die ondertussen gespecialiseerd waren in voedselhulpverlening en hulp aan oorlogsslachtoffers. Deze mannen traden na de Tweede Wereldoorlog in dienst van organisaties voor hulp en wederopbouw als UNICEF en CARE. Ze noemden de CRB dikwijls hét voorbeeld van hoe Amerikanen in de humanitaire sector te werk dienden te gaan.

In deze bijdrage zal ik me concentreren op dit derde punt, namelijk hoe het CRB-voorbeeld aan de basis lag van de opvattingen van de Verenigde Naties over hulpverlening in oorlogstijd en voedselzekerheid, in het bijzonder voor kinderen in de naoorlogse wereld. Uit die georganiseerde voedselvoorziening, met name voor kinderen in België in 1914-1918, ontstond een idealistisch streven naar de uitroeiing van aan oorlog gerelateerde hongersnood. Latere organisaties lieten zich hier ook door inspireren, wat wereldwijde ideeën over het mensenrecht op voeding heeft helpen vormgeven.

CRB-acties en het Amerikaanse model

De *Commission for Relief in Belgium* paste een formule toe die in de loop van de jaren in de humanitaire sector erg gebruikelijk is geworden. De methode hield in dat een team deskundigen de bevolking "onderzocht" en de levensmiddelen, de calorieën en de noden voor het land vaststelde. Zodra de behoeften van de gezinnen vastgesteld en gecategoriseerd waren, ontvingen de mensen rantsoenbonnen die recht gaven op voeding, kleding en andere benodigdheden. Deskundigen bleven gedurende heel de oorlog voedingswaarden, gezondheid en efficiëntie op de voet volgen, waarbij ze rapporten opstelden en de voedingsmiddelen desgevallend aanpasten.

Moderne reclameadviseurs werkten samen met voedingsdeskundigen, art-

sen en maatschappelijk werkers. Om geld in te zamelen en het programma meer bekendheid te geven, werd via agressieve mediacampagnes de benarde toestand van België, als slachtoffer van de Duitse agressie, duidelijk in beeld gebracht. Via drukwerk werd melding gemaakt van wreedheden en werd propaganda gevoerd met het doel om de schending van de rechten van *poor little Belgium* aan de kaak te stellen. Vrouwen en kinderen speelden daarin een belangrijke rol. Met gerichte reclamecampagnes werd getracht geld in te zamelen voor voedselhulp aan België, in het bijzonder aan kinderen. Om schenkers te overtuigen werd het argument aangevoerd dat met de schending van de Belgische neutraliteit ook internationale culturele normen werden overschreden, wat de interventie van andere staten noodzakelijk maakte. De internationale verantwoordelijkheid voor oorlogsslachtoffers werd in de Eerste Wereldoorlog aangewend als een krachtige retoriek, niet alleen in België maar ook in andere door oorlog verscheurde landen.

Een van de meest succesrijke campagnes voor fondsenverwerving richtte de aandacht op de zogeheten "Belgische baby's" om de sympathie van mogelijke schenkers op te wekken, zowel binnen als buiten de Verenigde Staten. Dit gebruik van beelden van baby's en kinderen was niet nieuw, maar de omvang van de mediacampagne was dat wel. De boodschap van het programma voor hulpverlening aan België versterkte ook het ar-

gument dat onschuldigen in oorlogstijd beschermd moesten worden en pleitte voor het recht op voedsel van de burgerbevolking. In zijn boek uit 1916, *War Bread*, vertaalde Edward Eyre Hunt een aantal brieven die hij ontvangen had van Belgische schoolkinderen, om met behulp van hun slachtofferstemmetje een beroep te doen op het hart van de wereld. De briefjes geven de toon van de kinderen weer: "Ik zou graag zelf naar Amerika komen om al die dappere mensen te bedanken", of "Ik dank jullie, omdat jullie prachtige, grote schepen over de grote zee laten varen..."⁷ Die gevoelens, samen met de zwaar gemediatiseerde dankbetuigingen, vormen een belangrijk element in de geschiedenis van de fondsenwerving voor het bestrijden van leed in de wereld. Belgen van alle leeftijden reageerden op deze diplomatieke en humanitaire acties met brieven, prentbriefkaarten, kantwerken, kunstwerken en versierde meelzakken die ze hadden leeggemaakt en teruggezonden.

Deze overvloedige dankbetuigingen versterkten de mening van de Amerikanen dat hun humanitaire hulp erg uitzonderlijk was; ze kreeg de schijn van een morele noodzaak. Het idealisme van de CRB-afgevaardigden zelf werd aangewakkerd door de ontvangen smeekbeden. Ze waren zich bewust van hun rol als vormgevers van een belangrijk werk. Vooral in het eerste oorlogsjaar legden de Amerikaanse afgevaardigden voor hun provincies de regels vast en ze hadden een beschermde status, die hen recht gaf op het gebruik van CRB-auto's, binnenschepen en zeeschepen. Het is welbekend dat een Britse functionaris de CRB beschreef als "een voor liefdadigheid opgerichte zeeroversstaat", omdat de CRB een vlag had, over verdragen onderhandelde en personeel met diplomatieke onschendbaarheid had.⁸ In zijn ongepubliceerd gebleven *The History of the Commission for Relief in Belgium* merkte Tracy Kittredge op dat "iedere afgevaardigde toenin zekere zin over zijn eigen provincie heerste."⁹ Velen van hen werden ondergebracht in kastelen, werden als koningen behandeld en met geschenken en bliken van genegenheid overladen. Dit was voor deze jonge Amerikaanse mannen een geweldige ervaring, die het vaderlijke gevoel versterkte dat hun werk de toekomst van België veiligstelde.

Een jonge CRB-werker die na de oorlog de ARA-voedselvoorziening in Wenen superviseerde, beschreef zijn vaderlijke rol in een brief naar huis: "Wanneer ik in de put zit, ga ik naar een keuken om mijn kinderen te zien eten. Ik beschouw ze allemaal als mijn eigen kinderen, elk van die 200.000 ondervoede kleintjes."¹⁰ Dit wijdverspreide gevoel van de Verenigde Staten als pleegvader heeft het taalgebruik van de Amerikaanse programma's voor voedselhulp en hulpverlening in oorlogstijd mee vormgegeven. Evenzo benadrukte het VS-personeel dikwijls de plicht van de Amerikanen om de

**Josef Pierre Nuyffens,
Forget me not
Help save the Belgian babies**

Library of Congress,
Prints & Photographs Division,
WWI Posters, LC-USZC4-10778.

onschuldige Belgen te redden van hongerdood en ontbering, door middel van de zakelijke efficiëntie die de Amerikanen bij de voedseldistributie aan de dag legden.

Terwijl de Belgen te maken kregen met bewegingsbeperkingen, censuur van alle communicatie en opvordering van hun bezittingen, hadden de Amerikanen als neutrale burgers een bijzondere status. CRB-afgevaardigden hadden speciale reispassen waarmee ze vrij door de zones konden bewegen en bovendien toegang hadden tot zowel Duitse civiele en militaire overheden als Belgische ondernemingen, politici en bankiers. Mensen van de CRB aten samen, reisden samen en deelden de huisvesting. Hun taken bestonden voor een groot deel uit de supervisie van molenaars, bakkers en veldkeuken. CRB-afgevaardigde John Simpson tekende het volgende op: "Van meet af aan werkten de verantwoordelijken van de CRB kameraadschappelijk samen."¹¹ Deze broederschap van Amerikaanse mannen deelde een culturele en morele missie met andere Amerikanen die betrokken waren bij de hulpverlening tijdens en na de oorlog, namelijk een impuls om de Europeanen ertoe te bewegen om van Europa het "Europa van hun eigen dromen" te maken, zoals historicus Daniel Rodgers dat formuleerde.¹² Terwijl de hulpverlening van de Verenigde Staten aan door oorlog geteisterde streken in het volgende decennium uitbreiding nam, bleef de hulpverlening onder de dominante invloed staan van jonge mannen die carrière wilden maken in ondernemingen of overheidsdiensten, waardoor een vaderlijke werksfeer ontstond.

Hoewel ze nooit duidelijk uitgesproken werd in caritatieve publicaties en propaganda, was de boodschap voor de Amerikanen duidelijk: de voedselhulp van de Verenigde Staten zou de wereld veiliger maken en zou de goedhartigheid (en welvaart) van de Amerikanen kenbaar maken aan de wereld. Het voedselvoorzieningsproject en de latere Amerikaanse deelname aan de oorlog, ondersteunden de beweringen van de Amerikaanse regering tijdens en na WO I dat de VS zich in de wereldproblemen mengden om vrijheid en democratie te verdedigen. De inspanningen in het kader van de hulpverlening aan België betrokken de Amerikaanse burgers bij de Europese oorlog en gaven hen het gevoel van een morele opdracht, lang voordat de strijdmachten van de VS voet in Frankrijk zetten of vóór Woodrow Wilson de oorlog definieerde als een "war to end wars".

De CRB-erfenis

Misschien wel het belangrijkste punt dat hier moet worden gemaakt, is de erfenis die de CRB ons heeft nagelaten omtrent de hulpverlening en de

hulpacties in de 20e eeuw. De enthousiaste deelname van Amerikanen aan de Belgische voedselhulp resulteerde in naoorlogse programma's voor hulpverlening die gefinancierd werden met zowel overheidsmiddelen als met fondsen die door het Congres toegekend waren. De *American Relief Administration*, en nadien het *European Children's Fund*, hebben bijgedragen tot de wederopbouw van Europa. Deze organisaties waren niet enkel ontworpen naar het voorbeeld van de CRB, maar ze werden voor een groot deel ook beheerd door voormalige medewerkers van de CRB. Die mannen werden *relief experts* (hulpverleningsdeskundigen) in Europa en hun deskundigheid werd nadien aangewend voor de oprichting van permanente, grensoverschrijdende hulporganisaties. Deze tabel toont slechts enkele van die *relief experts* en hun loopbaan in de hulpsector.

Naam	Uitgeoefende functies (selectie)
Tuck, W. Hallam	CRB BAEF, Ondervoorzitter (1936-1966) International Refugee Organization, directeur-generaal (1947)
Pate, Maurice	CRB/ARA Directeur - UNICEF (1947-1965)
Gibson, Hugh	Belgische legatie (1914-1917) verbonden aan de CRB Ambassadeur – Polen, Zwitserland, België, Brazilië (1919-1938) Intergovernmental Committee for European Migration, Directeur (1951-1954)
Gilchrist, Stockton	CRB/ARA Ambassadeur - Oostenrijk (1930-1933)
Kittredge, Tracy	CRB Rockefeller Foundation Official (1931-1942)
Lucas, William P.	CRB American Red Cross Children's Bureau (1917-1919)
Haskell, William N.	ARA American Red Cross Relief in Griekenland (1922) CARE, Executive Director (1945-1947)

Om een voorbeeld te geven van de ontwikkeling die ik beschrijf - namelijk hoe de actie van voedselvoorziening in België zowel heeft bijgedragen aan het 21e-eeuwse begrip van het recht op voedsel als aan een internationaal programma voor kindweldzijn - zal ik het leven en de loopbaan beschrijven van één enkele man, Maurice Pate.

Pate, die werd geboren in 1894¹³ en die academische graden in de fysica en wiskunde behaalde aan de universiteit van Princeton,¹⁴ startte in 1916 als lid van de *Commission for Relief in Belgium* met voedselhulp. Nadien werkte hij voor de hulpverlening in Polen, als medewerker van de ARA en de daarbij aangesloten organisaties. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij *Director of Relief for Prisoners of War* van het Amerikaanse Rode Kruis. In 1946 werkte hij met Hoover aan diens naoorlogs onderzoek naar de hongersnood in Europa, voor hij in januari 1947 tot de eerste directeur-generaal van UNICEF benoemd werd.¹⁵ Hij bleef aan het roer van UNICEF staan tot aan zijn dood in 1965, net voordat zijn organisatie de Nobelprijs voor de vrede¹⁶ in ontvangst mocht nemen. De carrière van Pate is in vele opzichten buitengewoon, maar hij staat ook model voor de carrières en invloeden van een aantal medewerkers van Hoover en de impact op lange termijn die de hulpverlening aan België heeft gehad.

Toen hij in 1916 aangesteld werd door de CRB, was hij wellicht niet de allerbeste keuze. Hij sprak nagenoeg geen Frans en geen woord Nederlands. Uit het sollicitatiegesprek van Pate blijkt: "De heer Pate stottert gewoonlijk als hij ook maar een beetje zenuwachtig wordt, zoals tijdens het gesprek, waardoor hij in het Frans vrijwel onverstaanbaar wordt..."¹⁷ Ondanks de slechte start presteerde Pate behoorlijk. In 1917 noteerde een functionaris het volgende: "Maakt u zich geen zorgen over zijn gezondheid en, wat de jongen zelf betreft, iedereen bij de *Commission* voelt genegenheid voor hem en de heer Hoover is bijzonder tevreden over zijn werk."¹⁸ Deze kwaliteit van Pate blijft een constante in zijn verdere loopbaan en past uitstekend bij het centrale principe van de hulpverlening van Hoover. Het vinden van het "juiste type" mensen was het belangrijkste, ongeacht de leeftijd, opgedane ervaring en deskundigheid. De organisatie van Hoover selecteerde jonge mannen en modelleerde hen naar het ethos van de hulpverlening.

De toen 22 jaar oude Pate kreeg een taak toebedeeld in een gebied nabij de Franse grens, in de stad Doornik, waardoor zijn acties strenger gecontroleerd werden vanwege de nabijheid van het front. In die situatie beschouwde Pate zichzelf als strikt neutraal en dat trachtte hij zo te houden tijdens zijn volledige loopbaan bij CRB. In zijn dagboek schreef hij, toen hij nog maar pas in België was, dat hij en zijn collega's "neutraal waren, genoeg tenminste om te begrijpen waarom de landen met elkaar vochten en om te weten dat dienen, en niet oordelen, onze taak is."¹⁹ Soms was neutraal zijn echter moeilijk en uit zijn dagboek blijkt dat hij moeite deed om de zaak van beide kanten te bekijken. In de maand dat hij zich grote zorgen maakte over de arrestaties en deportaties van werkloze Belgische

mannen door de Duitse bezettingsmacht, dineerde hij bijvoorbeeld ook informeel met zijn Duitse militaire begeleider om zijn oorlogservaringen te kunnen begrijpen. Pate verplaatste zich ook altijd graag in de mensen die hij diende. Zo startte hij in december 1916 een "voedingsonderzoek". Hij at enkel nog het voedsel dat "de arme bevolking op dit ogenblik krijgt", zoals soep, brood van slechte kwaliteit, rijst en aardappelen.²⁰ Hij moest dat dieet al spoedig afbreken om zijn job te kunnen blijven uitoefenen. Kortom, dat jaar bij de CRB bracht Pate een dosis inlevingsvermogen bij, maar hij leerde ook afstand te nemen van zijn gevoelens om zijn taak van *supervisor* en efficiëntie-expert te kunnen blijven uitoefenen. Nog belangrijker was dat de CRB Pate heeft helpen inzien hoe hulpverlening "de geest van genegenheid en waardering ten aanzien van Amerika kon stimuleren", wat vanaf dat moment onderdeel van zijn wereldbeeld zou uitmaken.²¹

De CRB blijkt voor Pate een leerschool te zijn geweest, die tot de ervaring zou leiden die hem het meest gevormd heeft in de voedselhulpsector, bij de *American Relief Administration* en de opvolger daarvan, de *European Children's Fund*, in Polen. In januari 1919 arriveerde Pate midden in de winter in Polen en, zoals hij naar zijn ouders schreef, Polen zat toen in een hachelijkere positie dan België in 1917. De politieke instabiliteit en de oorlog met de Sovjets verergerden de nasleep van dwangarbeid, voedselschaarste en vernietiging van de landbouw tijdens de oorlog. In 1919 had Polen te kampen met ondervoeding en ziekten, vooral onder de terugkerende vluchtelingen en krijgsgevangenen. Pate schreef zijn vader over een bezoek aan de stad Pinsk: "Ik heb nooit droevigere beelden van miserie en honger gezien."²² Pate zag in de loop van de jaren echter ook positieve resultaten in Polen, vooral omdat hij meer dan drie jaar lang directeur was van *Children's Relief*. In een brief uit 1921, gericht aan zijn moeder, vertelde hij uitvoerig over zijn gevoel van voldoening tijdens een bezoek aan diezelfde stad: "Vandaag is het moeilijk te geloven dat dit dezelfde stad is... en de kinderen, die er twee jaar geleden zo beroerd aan toe waren, lijken nu betrekkelijk gezond en gelukkig te zijn."²³ Op het hoogtepunt van de voedselhulp aan Polen, in 1920, werden 6000 keukens gerund door ongeveer 20.000 vrijwilligers.²⁴ Pate en zijn kleine groep collega's organiseerden en controleerden het werk. Afgezien van de concrete resultaten die hij met eigen ogen kon zien - de verbeterde gezondheid en het dieet van de kinderen - werd Pate uitvoerig geprezen door Hoover en andere ARA-functionarissen. Het vermogen om levens te redden en de lof van andere mannen die hij verafgoodde, hebben zeker een rol gespeeld bij zijn latere beslissing om in de hulpverlening aan kinderen te gaan werken.

Een ander belangrijk deel van het werk van de ARA in Polen was het inpre-

ten van een hulpverleningsideaal dat verschilde van andere vormen van liefdadigheid en maatschappelijk werk. Het CRB-model werd uitgebreid om het voor diverse landen geschikt te maken. Precies door die voortzetting gedurende een heel decennium verwierf het een duurzaamheid die het anders nooit gehad zou hebben. De Amerikanen gebruikten overschotten van graan en andere producten, oefenden strikte controle uit op transport en logistiek en de arbeid werd geleverd door duizenden plaatselijke vrijwilligers en bezoldigde medewerkers. Eigenlijk was de ARA een uitvergroete versie van het Belgische systeem. De ideologie van het systeem reflecteerde het werk in oorlogstijden, met speciale aandacht voor de neutraliteit. Bovendien hield de ARA vast aan het beginsel van onbaatzuchtige en egalitaire voedselverstrekking. Engelse quakers, die in verschillende landen met de ARA samenwerkten, vonden deze "wetenschappelijke" benadering onthutsend en sommigen bekritiseerden de Amerikanen omdat zij in hun liefdadigheidswerk niet het menselijke aspect zagen. Maar het ARA-personeel stelde dat sentiment ongepast was bij massale voedselverstrekking en bleef focussen op het creëren van een gesmeerd lopende machine voor de voedselverstrekking aan zo veel mogelijk kinderen en mensen in nood.²⁵ Volgens de door Hoover getrainde hulpverleners, waaronder ook Pate, vereisten het recht op voeding en de kinderbescherming een zekere afstand en inspanningen van rijke landen, met inzet van het "juiste type" van personeel. Dit ideaal weerspiegelt duidelijk de wortels van neoliberale internationale programma's gefocust op voedselvoorziening, die de nadruk leggen op marktmechanismen en opvattingen op macroniveau rondom voedselverstrekking en logistiek, georganiseerd door efficiënte internationale instanties.²⁶ In een dergelijke context is voedsel een basisproduct en is het de plicht van degenen die macht op de wereldmarkt hebben om goedkoop voedsel te sturen naar degenen die voedsel nodig hebben. Dit is heel iets anders dan voedsel als fundamenteel mensenrecht, zoals wetenschapper Joe Wills onlangs uiteengezet heeft.²⁷

Tijdens zijn werk in Polen kwam Pate in een situatie terecht waar hij rechtstreeks aan de behoeften van kinderen voldeed, waardoor hun ouders in veel gevallen afhankelijk werden van de ARA voor het levensonderhoud van hun kinderen. De kinderen werden onderzocht door artsen, hun lengte en hun gewicht werden vergeleken met de normen en er werden vragen gesteld over hun thuissituatie, vooraleer ze ingeschaald werden op een voedingscontinuüm. Deze praktijken werden door Pate ook toegepast bij UNICEF. Zoals historica Jennifer Morris het formuleerde, vervulde UNICEF "de rol van een mannelijk gezinshoofd" en werden kinderen beschouwd als een "speciaal en apolitiek werktelein".²⁸ Net zoals de CRB-afgevaardigden zichzelf een vaderlijke rol toedichtten, nam UNICEF de rol op van

vader voor alle kinderen van de wereld. En de kinderloze Pate werd het gezicht van die organisatie. Door rechtstreeks naar de kinderen toe te gaan en hen voedsel te verschaffen op school of in een openbare keuken, werden ouders na de Tweede Wereldoorlog niet alleen gepasseerd door de acties van ARA en UNICEF, maar ook door de "Hoover feedings". Enkel zogende moeders en speciale gevallen kregen thuisrantsoenen mee. Deze handelswijze week af van de Europese modellen van de verzorgingsstaat van de jaren 40 van de vorige eeuw, die overheidsbetalingen aan de ouders vooropstelden.

Het feit dat Pate erin slaagde om van UNICEF een duurzame organisatie te maken, schreef hij toe aan Hoover en aan het model dat hij onder diens toezicht leerde kennen. Toen hij in 1961 geïnterviewd werd door *The New Yorker*, beweerde Pate dat het opzetten van communicatie en vervoer, in het bijzonder telefoonlijnen, de eerste organisatorische stap moest zijn.

Maurice Pate, directeur van UNICEF in Stockholm in 1950

<https://www.unicef.org/stories/learningexperience-1946-1979>

"In een noodhulpoperatie zijn snelheid en flexibiliteit van essentieel belang. Ik heb dat al heel vlug van de heer Hoover geleerd."²⁹ Pate schreef naar Hoover bij zijn oorspronkelijke aanstelling in 1947 bij UNICEF en meldde hem: "Secretaris-Generaal Trygve Lie van de VN keurde voor 100% alle principes goed waarop de ARA en het European Children's Fund gebaseerd waren."³⁰ In 1954 bevestigde Pate dit rechtstreeks verband met zijn vroegere werk, door naar Hoover te schrijven: "Ik werk erg vrij onder

de Raad van 26 staten in het kader van de VN en ik heb getracht deze operatie te leiden in overeenstemming met alle principes en beleidslijnen die ik onder uw leiding geleerd heb bij de CRB en de ARA.³¹ Tijdens de hele ambtsperiode van Pate hing in de buurt van zijn werktafel in de hoofdzetel van UNICEF in New York een opvallende foto van Hoover en Pate, gemaakt in 1946 in Warschau.³²

Hoewel het succes van Pate in de hulpverlening misschien opvallender en langduriger was dan dat van andere "Hoover-mannen", is zijn verhaal niet uniek. Al die mannen leerden hoe acties voor voedselverstreking beheerd moesten worden om voedselzekerheid te garanderen. Deze voedselzekerheid zou, zo dachten ze, op haar beurt de politieke stabiliteit verbeteren. Op ARA-bijeenkomsten, die decennia na afloop van dit werk werden georganiseerd, haalden de mannen herinneringen op aan de tijd van de hulpverlening en wisselden ze ervaringen uit over hun nieuwe activiteiten. De meesten van hen hadden een aan adoratie grenzende eerbied voor Hoover en zijn visie op hulpverlening. Zij werden diplomaten, senatoren en bestuurders van VS-overheidsinstellingen die vorm hebben gegeven aan de toekomst en het internationaal beleid van de VS.

Besluit

Wat ik vandaag heb willen aantonen, is dat het model voor voedselhulpverstreking dat tijdens de Eerste Wereldoorlog in België ontwikkeld werd, dat van hulpprojecten voor oorlogsslachtoffers en dat van humanitaire voedselhulp blijft bepalen.

Voormalige CRB-mannen hebben bijgedragen aan de oprichting van de belangrijkste hedendaagse permanente instellingen voor hulpverlening, inclusief UNICEF en CARE, *Cooperative for Assistance and Relief Everywhere* (oorspronkelijk de *Cooperative for American Remittances to Europe*). Opvattingen over logistiek, bevolkingsonderzoeken, voedingsinstituten, levensmiddelenkaarten en supervisie door deskundigen zijn vanuit het Belgische oorlogsexperiment overgeheveld naar hulpprogramma's van de jaren 20 van de vorige eeuw, alsook naar tijdelijke projecten na WO II en uiteindelijk naar permanente hulporganisaties van de VN. Technieken voor fondsenwerving die in België gebruikt werden, komen nog altijd voor in moderne reclamecampagnes met hun directe visuele hulpoproep van een kind in nood. Maar het belangrijkste is dat het CRB-model de nadruk legde op voedselzekerheid en supervisie door deskundigen, veeleer dan op zelfbeschikking of sociale rechtvaardigheid.

Tot slot wil ik nog wijzen op een speech die Paul Farmer in 2011 aan de *University of Iowa* hield. Daarin had hij het over de internationale humanitaire organisatie *Partners in Health* en zijn eigen specifieke rol als medicus bij de heropbouw van Haïti na de natuurramp van 2010. Voor Farmer schieten modellen die gebaseerd zijn op "liefdadigheid" of "ontwikkeling" altijd tekort voor de hulp aan noodlijdenden, omdat ze het machtsverschil tussen de gever en de ontvanger van hulp benadrukken. Farmer wees er echter op dat het de taak is van de hulpverleners om samen met en te midden van hulpbehoevenden te werken, door hen middelen aan te reiken waarmee ze zichzelf kunnen helpen. Hij argumenteerde dat nederigheid de sleutel is tot echte hulp in een model van sociale rechtvaardigheid en respect voor de mensenrechten.³³ In zijn beschrijving van deze visie op filantropie benadrukte Farmer twee begrippen, namelijk "begeleiding" en "verschaffing", waarbij hij suggereerde dat die begrippen middelen zouden zijn om de beperkingen van andere ontwikkelingsmodellen op te heffen en dat dit een innovatieve benadering zou zijn. Ondanks zijn bekommernis over de instandhouding van sociale rechtvaardigheid, zijn de speech en de publicaties van Farmer gebaseerd op een al langer in de VS levende opvatting dat hulpverlening en politiek bij elkaar passen. Farmer hoopt de valstrik van het paternalisme of het neoliberalisme te ontlopen, maar zijn ngo komt voort uit ongeveer honderd jaar Amerikaanse hulp aan het buitenland, die haar missie voornamelijk in dezelfde termen uitdrukt.

Net als Farmer een eeuw later, beschouwde Hoover dit werk als een middel om vrede te bevorderen, maar wel binnen het kader van deskundige sturing (begeleiding) en Amerikaanse leveringen (verschaffing). Farmer sprak over "partnerschap", net zoals de ARA-afgevaardigden dat voor hem deden, maar het is voor de onder Amerikaanse leiding staande ngo's moeilijk de oude gewoonte van het paternalisme af te zweren, vooral wanneer de Amerikanen de financiële touwtjes in handen hebben. In een terugblikkend artikel voor het tijdschrift *Collier's* in 1942 kloeg Hoover de problemen aan van de zuivere liefdadigheid. Hij schreef: "De bestrijding van hongersnood is een gigantische economische en gouvernementele operatie, uitgevoerd door deskundigen, en geen welzijnswerk van welwillenden die lukraak voedsel uitdelen aan mensen die in de rij staan. Er mag geen sprake zijn van verspilling en inefficiëntie."³⁴ De formule van Hoover (Amerikaanse overschotten, supervisie door Amerikaanse deskundigen, distributie op basis van een wetenschappelijke en egalitaire vaststelling van de behoeften, geavanceerde fondsenwerving die inspeelt op sentimenten, steunen op een groot aantal plaatselijke vrijwilligers) werd de basisformule voor vele hulpacties die nadien door de VS en de VN ondernomen werden.

De ervaring tijdens de Eerste Wereldoorlog in België belicht de ontwikkeling van een globale visie op hulpverlening in de nasleep van rampen of oorlogen. Opvattingen over het delen van overvloed en deskundigheid van rijke landen co-existeren met gevoelens van morele verplichting, die nadien werden vastgelegd in VN-documenten rondom het recht op voedsel en kinderwelzijn.

Voor ons rijst vandaag de vraag of deze oplossingen van een eeuw oud nog functioneren in een periode waarin de menslievendheid een crisis lijkt door te maken, zoals blijkt uit de hartverscheurende toestanden in Jemen en Syrië.³⁵ Gezien de aanhoudende problemen van klimaatverandering en conflicten, lijkt er geen einde in zicht voor ontheemding, armoede, geweld en honger. De droom om voedselzekerheid te verzekeren, al was het maar op een basisniveau, is niet uitgekomen. De Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO) schatte dat meer dan 821 miljoen mensen in 2017 te weinig voedsel hadden, en dat aantal stijgt nog altijd.³⁶ Veel overheden en wetenschappers beginnen tot de conclusie te komen dat het model van de voedselzekerheid, dat in België en in het Europa van na WO I geperfectioneerd werd, aan herziening toe is. Een dergelijke herziening is enkel mogelijk als er een kijkje wordt genomen onder het dunne "altruïstische vernislaagje" van de moderne humanitaire programma's en nieuwe werkmethoden in overweging worden genomen. Een van die alternatieven is de beweging rondom voedselsoevereiniteit, die de nadruk legt op sociale rechtvaardigheid en de autonomie van hulpbehoevenden.³⁷ Het is niet duidelijk of een dergelijk model kan of zal werken, maar om het probleem van de honger echt aan te pakken, dienen alle landen na te denken over vernieuwende ideeën voor de bevordering van een universeel "recht op voedsel".

Vertaald uit het Engels.

Eindnoten

1. "Million Belgians in Need", in *Daily Chronicle*, 24 oktober 1914, Clippings I, Herbert Hoover Presidential Library (HHPL). Oorspronkelijke titel: Million Belgians in Need. Not Counting the Refugees. Plans to Send Food to War Ridden Land.
2. George H. NASH, *The Life of Herbert Hoover: The Humanitarian, 1914-1917*, New York, 1988.
3. Herbert HOOVER, *The Memoirs of Herbert Hoover: Years of Adventure, 1874-1920*, Londen, 1952, pp. 162-163.
4. NASH, *Humanitarian*, p.362.
5. Frank M. SURFACE and Raymond L. BLAND, *American Food in the World War and Reconstruction Period*, Palo Alto, 1931, p. 7.
6. John D. SHAW, *World Food Security: A History since 1945*, Houndmills, 2007, p. 12.
7. Edward Eyre HUNT, *War Bread: A Personal Narrative of the War and Relief in Belgium*, New York, 1916, p. 231.
8. NASH, *Humanitarian*, p. 94.
9. Tracy B. KITTREDGE, *The History of the Commission for Relief in Belgium, 1914-1917*, niet gepubliceerd typoscript, [1918], p. 180, CRB Box 530, Folder 1, Hoover Institution Stanford (HI).
10. Gilchrist Stockton to Mother and Father, 16/8/1919, Box 3 Gilchrist Baker Stockton Papers, HI.
11. John L. Simpson, Lunch at 66 Rue des Colonies, s.d., Box 1 Prentiss Gray Papers, HHPL. "The CRB was a good frat long before it had a pin."
12. Daniel T. RODGERS, *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Age*, Cambridge, 1998, p. 369.
13. Maggie BLACK, *The Children and the Nations: The Story of UNICEF*, Sydney, 1986, p. 37.
14. Jennifer MORRIS, *The Origins of UNICEF, 1946-1953*, Lanham, 2015, p. 15.
15. Joseph WECHSBERG, "Profiles at the heart of UNICEF", in *The New Yorker*, 2 december 1961, pp. 75-90.
16. MORRIS, *The Origins of UNICEF*, pp. 130-131.
17. Rotterdam CRB to London CRB, 7/7/1916, Folder 316.25, Maurice Pate Box, New York Office Files, HI.
18. Edgar Rickard to Chas. Bohmer, 4/5/1917; Folder 316.25, Maurice Pate Box, New York Office Files, HI.
19. Pate Belgian Relief Diary, 1916-1917, transcriptie, 40, 43, 58, Box 1 Pate Papers, HHPL.
20. Pate Belgian Relief Diary, 6, HHPL.
21. Pate Belgian Relief Diary, 14, HHPL.

22. Maurice Pate to Father, 13/3/1919, Polish Relief Correspondence, 1919, Box 4 Pate Papers, HHPL.
23. Maurice Pate to Mother, 4/8/1921, Polish Relief Correspondence, 1920-21, Box 4 Pate Papers, HHPL.
24. *American Friendship: Herbert Hoover and Poland*, tentoonstellingscatalogus Koninklijk Kasteel Warschau, Stanford, 2005, p. 65.
25. Tammy M. PROCTOR, "An American enterprise? British Participation in US Food Relief Programmes, 1914-1923", in *First World War Studies*, V, nr. 1, 2014, pp. 37-38.
26. Joe WILLIS, *Contesting World Order? Socioeconomic Rights and Global Justice Movements*, Cambridge, 2017, p. 102.
27. WILLIS, *Contesting World Order*, p. 107.
28. Jennifer MORRIS, *Father to the World's Children: The Founding of UNICEF, 1946-1953*, MA thesis, Miami University, 1999, pp. 4-9.
29. WECHSBERG, *Profiles at the heart of UNICEF*, p. 109.
30. Maurice Pate to Herbert Hoover, 8/1/1947, Folder UNICEF Correspondence 1946-48, Box 6 Pate Papers, HHPL.
31. Maurice Pate to Herbert Hoover, 1/11/1954, Folder UNICEF Correspondence 1949-66, Box 6 Pate Papers, HHPL.
32. WECHSBERG, *Profiles at the heart of UNICEF*, p. 112.
33. Paul FARMER, *Haiti: An Unnatural Disaster*, Iowa University, 2011. Zie ook: FARMER, *Pathologies of Power: Health, Human Rights and the New War on the Poor*, Berkeley, 2005, pp. 153-157.
34. Herbert HOOVER, "We'll have to feed the world again", 1942, herdruk in: Suda Lorena BANE and Ralph HASWELL LUTZ, eds., *Organization of American Relief in Europe 1918-1919*, Stanford, 1943, p. 11.
35. Enrico DAL LAGO and Kevin O'SULLIVAN, "Introduction: Towards a New History of Humanitarianism", in *Moving the Social*, 57, 2017, pp. 5-7.
36. <http://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition/en/>. Geraadpleegd op 13 december 2018.
37. DAL LAGO and O'SULLIVAN, "Introduction", p. 5; WILLIS, *Contesting World Order*, p. 107.

LEZING
Belgische Senaat

1 maart 2019

Jean Faniel
Directeur-generaal
van het Centre
de recherche et
d'information socio-
politiques (CRISP)

De krachtsverhoudingen tussen de wetgevende en de uitvoerende macht in België sinds de Grote Oorlog

Het is voor mij een waar genoegen vandaag op deze prestigieuze plaats te spreken. Zoals de voorzitter van de Senaat zonet heeft gezegd, is deze lezing een onderdeel van een cyclus die wijst op het belang van het eerste wereldwijde conflict voor de transformatie van de Belgische samenleving en zelfs van de wereldorde.

De Eerste Wereldoorlog lag werkelijk aan de basis van ontwikkelingen die de democratie op zijn Belgisch diep beïnvloed hebben. Ik zal het nog geen "geboorteakte" noemen, maar wel een heel belangrijke ommekeer.

Soms stelt men zich oorlogen voor als perioden van immobilisme, waarin alles min of meer *on hold* staat, vooral wegens de bezetting. Eigenlijk gebeurt in België tijdens de twee wereldoorlogen en in het bijzonder tijdens de Eerste Wereldoorlog precies het omgekeerde. Dat zal ik in mijn uiteenzetting pogen aan te tonen.

Oorlogen, met name die van 14-18, wijzen op een overgang. Ze zijn het scharnier tussen een periode en de volgende.

De oorlog brengt fundamentele veranderingen met zich mee, zoals het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen, maar heeft ook gevolgen voor het politieke stelsel.

Om het belang van de Eerste Wereldoorlog goed te vatten, is het raadzaam eerst en vooral de politieke context waarin hij begon in herinnering te brengen. Daarna komen we terug op de ontwikkelingen tijdens de oorlog. Tot slot zullen we aandacht besteden aan de gevolgen van het conflict, die eerst snel en vervolgens over een veel langere periode tot stand zullen komen.

In wat voor toestand bevinden wij ons voor de oorlog? Sinds 1831 bestaat in België het cijnskiesrecht voor mannen. Om te kunnen stemmen, moet men eerst en vooral een man zijn en bovendien belastingen betalen die een bepaald bedrag overschrijden, de cijns, die naar de huidige criteria een vermogensbelasting zou zijn, of in elk geval een belasting op de uiterlijke tekenen van rijkdom. Zestig jaar na de onafhankelijkheid, in het begin van de jaren 1890, heeft aldus ongeveer 2% van de bevolking stemrecht. De verkiezingen gebeuren volgens het meerderheidsstelsel. De stemming is niet verplicht. Kamer en Senaat worden gedeeltelijk en niet volledig hernieuwd, ongeveer zoals in het huidige systeem van tussentijdse verkiezingen in de Verenigde Staten. In die tijd zijn de verkiesbaarheidsvoorwaarden voor de Senaat echt draconisch. Men moet ouder dan 40 jaar en rijk zijn.

De regeringen, die in die tijd "kabinetten" werden genoemd, blijven vrij lang overeind, soms tot tien jaar lang.

Het unionisme wordt gevolgd door een systeem van afwisseling van liberale en katholieke regeringen, met vervolgens een periode van dertig jaar katholieke hegemonie. Van 1884 tot 1 augustus 1914 volgen katholieke regeringen elkaar op.

Wanneer de oorlog uitbreekt, heeft de Vlaamse beweging taaleisen voor verscheidene sectoren: het onderwijs, de administratie, justitie, het leger. De Vlaamse beweging boekt geleidelijk aan vorderingen, die onder andere tot uiting komen in de zogenaamde Gelijkheidswet van 1898, die strekt om de Franse en Nederlandse versies van de aangenomen wetteksten op gelijke voet te behandelen. Het is duidelijk dat de taalkwestie net voor de oorlog van 14-18 nog op de politieke agenda staat. Ik denk hier in het bijzonder aan de vernederlandsing van de Gentse universiteit, met andere woorden aan de oprichting van een universiteit waar de lessen in het Nederlands worden gegeven, wat belangrijk is om een Vlaamse politieke, sociale en economische elite tot stand te brengen. Dit is een zeer belangrijke eis.

De sociale kwestie komt vooral op de agenda door de grote arbeidersopstanden van 1886. Deze betekenen het startpunt voor dit soort revoltes, en zijn meteen ook een moment van bewustwording voor de heersende klassen, met name de burgerij en de adel. Ze beseffen dat er een sociale kwestie bestaat, dat het belangrijk is deze te analyseren, wat ook gebeurt in de jaren na de repressie, en dat een aantal regels moeten worden gewijzigd, wat geleidelijk aan zal gebeuren. Men moet tot het begin van de 20e eeuw wachten om een vorm van collectieve arbeidsbetrekkingen te zien ontstaan.

1886 is een belangrijk jaar. Het jaar ervoor zag de Belgische Werkliedenpartij (BWP) het daglicht. Ze is niet echt een stuwende kracht bij de opstanden. Maar ze zal zich geleidelijk aan structureren. Ook de coöperatieve en mutualistische bewegingen zullen zich ontwikkelen. De syndicaten zullen langzamer groeien en vooral in het interbellum opgang maken. De Belgische Werkliedenpartij zal een fundamentele eis naar voren brengen: het algemeen stemrecht. In 1893, wanneer de BWP vaststelt dat deze eis in een patstelling verkeert, beslist ze om een algemene staking te organiseren, een zeer brede mobilisatie die druk op de politieke leiders zal uitoefenen, meer bepaald op de katholieken. De wijziging van het kiesstelsel vereist echter een herziening van de Grondwet. Dus de druk wordt opgevoerd op alle politieke vertegenwoordigers. Een compromisoplossing die door een liberaal en een katholiek wordt bereikt, zal leiden tot het algemeen stemrecht, weliswaar getemperd door het meervoudig stemrecht: alle mannelijke burgers van 25 jaar en ouder hebben één of meer stemmen, afhankelijk van hun rijkdom en opleiding.

In 1894 worden de eerste verkiezingen op basis van het meervoudig stemrecht gehouden. De Belgische Werkliedenpartij doet haar intrede in de Kamer van volksvertegenwoordigers. Voor het eerst is stemmen verplicht, omdat men denkt dat arbeiders en boeren die mogen stemmen, dat niet zouden doen. Bijgevolg zouden de meest vastberaden of zelfs meest extremistische personen de stemming in zekere zin naar zich toe kunnen trekken. Door de stemming verplicht te maken, wil men de meest radicale stemmen in de massa doen opgaan. De socialisten komen het Parlement binnen. De liberalen verliezen veel terrein.

De resultaten van de verkiezingen van 1894 vertonen ook een zeer duidelijke territoriale scheiding. In Vlaanderen en Brussel worden immers alleen katholieke of Daensgezinde parlementsleden gekozen. In Wallonië worden de eerste socialistische vertegenwoordigers verkozen - met inbegrip van Vlaamse vertegenwoordigers zoals Edward Anseele, alsook liberalen en, in sommige gebieden, katholieken.

Als gevolg van deze verkiezingen ontstaat er zowel een territoriale als een politieke polarisatie tussen socialisten en katholieken, waarbij de liberalen vaak niet veel zetels kunnen halen vanwege het kiesstelsel.

In 1899 komt er een belangrijk keerpunt: de overgang naar evenredige vertegenwoordiging. De bedoeling is te voorkomen dat de hogergenoemde dubbele tegenstelling het politieke spel structureert of herstructureert.

Aan de vooravond van de oorlog is de situatie in België nog steeds dezelfde: evenredige vertegenwoordiging, meervoudig stemrecht en stemplicht. Aangezien aan de oorspronkelijke eis, het algemeen stemrecht, niet of niet volledig kan worden voldaan, besluit de Belgische Werkliedenpartij in 1902 en vervolgens in 1913 nieuwe betogingen te organiseren, die nog massaler uitpakken dan in 1893. De sociale kwestie blijft dus de gemoeieren beroeren, waarbij de focus op het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen ligt.

Wat de toestand van de toenmalige politieke partijen betreft, wil ik meteen duidelijk maken dat de benaming "partijen" niet helemaal juist is, althans volgens onze huidige opvattingen. De liberale en katholieke partijen hebben een zeer zwakke structuur. Aan het einde van de 19e eeuw zijn de liberalen verzwakt door interne verdeeldheid en zelfs afscheuringen. Bij de katholieken zijn vier tendensen, de "standen", te onderscheiden: een christelijke arbeidersbeweging, een beweging die vooral de landbouwers vertegenwoordigt met de oprichting van de Boerenbond in 1890, instellingen die vooral de middenklasse vertegenwoordigen, ook op politiek vlak, en katholieke kringen, die de sociaaleconomische elite vertegenwoordigen. Deze structuur zal in het interbellum verder versterkt worden.

Die vier standen hebben verschillende, soms uiteenlopende belangen. Daarin kan dus absoluut geen gestructureerde, verenigde, solide en homogene partij worden gezien.

De Belgische Werkliedenpartij lijkt een meer gestructureerde en gedisciplineerde partij te zijn. Deze partij heeft een vrij sterke band met de coöperatieën, ziekenfondsen en vakbonden, in hun toenmalige vorm. Deze partij heeft een zekere slagkracht, met name op sociaal vlak en via de drie grote algemene stakingen.

De oorlog dan. Voor België begint het echt op 4 augustus. Wanneer op 1 augustus de vijandelijkheden uitbreken, wordt een Kroonraad bijeengeroepen, waarin de ministers van Staat en de koning zitting hebben. In de dagen die volgen, vóór de Duitse invasie, worden twee liberalen en een socialist als minister van Staat aangewezen door de koning, wat wijst op een tendens naar nationale eenheid die zich in het conflict zal aftekenen.

De opeenvolgende regeringen waren echter, zoals gezegd, al dertig jaar lang katholiek. Deze nieuwe liberale en socialistische ministers van Staat vertrekken samen met de regering naar Le Havre in Frankrijk en worden in het systeem geïntegreerd. Hierin kan men een aanzet tot een coalitieregering zien.

In 1916 worden deze ministers van Staat ministers "zonder portefeuille", wat een stap verder is. Dit kan men dan een regering van nationale eenheid noemen. In 1917 zullen deze ministers bevoegdheden krijgen, waardoor er in feite een tripartite zal ontstaan, uiteraard in zeer bijzondere omstandigheden, aangezien het land bijna helemaal door Duitse troepen bezet wordt. Tijdens de oorlog doen zich belangrijke gebeurtenissen voor. Zo zijn er uiteraard de gebeurtenissen in Le Havre, maar ook in het niet-bezette België en in het deel dat onder de Duitse bezetting valt.

Voor de taalkwestie en de sociale problemen zal de oorlog een belangrijk element met aanzienlijke gevolgen zijn. De Vlaamse beweging is duidelijk verdeeld omdat de Duitse bezetter een *Flamenpolitik* voert met als doel de autonomie van Vlaanderen in België tot stand te brengen of eventueel een uitgebreider Germaans rijk te ontwikkelen indien Duitsland de overwinning behaalt. Uiteraard is het ook een voedingsbodem voor vrij grote verdeeldheid over de nationale structuren die in hoofdzaak worden geleid door de Franstalige elite, die in Vlaanderen, Brussel of Wallonië woont en dus niet alleen ten zuiden van wat later de taalgrens zal worden. Die tweedeling duikt dus op binnen de Vlaamse beweging omdat sommigen in deze *Flamenpolitik* een kans zien om een aantal van hun eisen, meer bepaald de vernederlandsing van de Gentse universiteit in vervulling te laten gaan. Aan het eind van de oorlog, in 1917, zal een Raad van Vlaanderen worden opgericht.

De bezetter voert een vorm van scheiding tussen Vlaanderen en Wallonië in, met respectievelijk Brussel en Namen als hoofdstad. Die scheiding biedt voor een deel van de Vlaamse beweging een kans. Deze strekking zal later het "activisme" worden genoemd.

Onder de soldaten die zich in het kleine niet-bezette deel van het land bevinden, ontstaat er een andere strekking. Het gaat om de "frontbeweging" die na de oorlog een politieke partij zal worden, onder de naam Frontpartij. Ook de frontbeweging heeft eisen die in sommige opzichten vergelijkbaar zijn met die van de activisten, maar ze verschillen wel, al was het maar omdat de betrokkenen niet aan dezelfde kant van de loopgraven en de bajonetten staan.

Daarnaast moet worden gewezen op wat soms, in tegenstelling tot activisme, "passivisme" wordt genoemd. Deze gedachte, die een zekere weer-

klank zal vinden bij de regering van Le Havre, omvat ook Vlaamse eisen. Ze is ook een uitvloeisel van de Vlaamse beweging, maar acht het vanwege de oorlog niet opportuun om deze eisen te stellen en zich in te laten met de bezetter.

Op sociaal vlak zal het Nationaal Hulp- en Voedselcomité een vrij belangrijke rol spelen, niet alleen omdat het ervoor zorgt dat de bevolking in het bezette gebied kan overleven, maar ook omdat het vertegenwoordigers van de sociaal-economische elite en vakbondsleiders, mutualisten en leiders van coöperatieven samenbrengt, zowel op lokaal als op nationaal niveau. Daarbij komt ook de integratie van de Belgische Werkliedenpartij in de regering van nationale eenheid en het feit dat de socialistische afgevaardigden vóór het conflict ook de oorlogskredieten hebben goedgekeurd - zoals andere socialisten of sociaal-democraten dat op hetzelfde moment ook elders in Europa doen. Daardoor voelen we een soort van wil tot integratie op verschillende niveaus, lokaal en nationaal, van de socialistische beweging die nadien nog heel belangrijk zal zijn.

Aangezien de Vlaamse beweging, in het bijzonder de passivisten, bovendien een zekere weerklank vindt in de regering van Le Havre, zien we dat de twee kwesties die vóór het conflict aan de orde waren door de oorlog in elkaar overvloeien: de sociale kwestie en de taalkwestie. En die integratie zal in sommige opzichten leiden tot een zekere deradicalisering van de socialistische beweging en een deel van de Vlaamse beweging, met één belangrijk verschil tussen beide: de socialistische beweging zal, door de bank genomen, vrij eensgezind blijven tijdens de oorlog, terwijl de Vlaamse beweging verdeeld zal zijn over de handelswijze, de te volgen strategie, wat meer bepaald na de oorlog een aantal gevolgen zal hebben en een deel van de eisen van de Vlaamse beweging minder legitiem maakt.

Op 11 november, de dag van de Wapenstilstand, vindt het onderhoud van Loppem plaats tussen koning Albert en enkele prominenten, zoals de liberaal Paul-Émile Janson en de socialist Edward Anseele. Tien dagen later wordt een regering gevormd onder leiding van Léon Delacroix. En op 22 november kondigt koning Albert tijdens een Troonrede belangrijke hervormingen aan, met uiteraard maatregelen voor de wederopbouw van het land, maar ook het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen vanaf 21 jaar en dit vóór de herziening van de Grondwet.

In het kader van deze hervormingen wordt ook de opheffing van artikel 310 van het Strafwetboek aangekondigd, dat vakbondsacties bestraft en dat aan het einde van de oorlog nog steeds wordt toegepast, met inbegrip van gevangenisstraffen. Deze opheffing wordt doorgevoerd in 1921 en

gaat gepaard met een wet op de vakbondsvrijheid. De opheffing van artikel 310 stelt de vakbonden in staat om te groeien en te handelen, onder meer door middel van collectieve acties, maar de wet op de vakbondsvrijheid biedt ook de mogelijkheid om zich niet bij een vakbond aan te sluiten of om vrij een vakbond te kiezen. Deze wet was afgedwongen door de katholieken, die vreesden dat de socialistische vakbondsbeweging de andere geledingen van de vakbondsbeweging zou platwalsen.

(1)	[N° 27]
<p>Projet de loi sur la formation des listes électorales en vue du prochain renouvellement des Chambres législatives.</p> <hr/> <p style="text-align: center;">ALBERT, ROI DES BELGES, A tous présents et à venir, Salut.</p> <p>Sur la proposition de Notre Conseil des Ministres,</p> <p>Nous avons arrêté et arrêtons :</p> <p>Le projet de loi dont la teneur suit sera présenté, en Notre nom, aux Chambres législatives :</p> <p style="text-align: center;">ARTICLE PREMIER.</p> <p>Pour être électeur aux prochaines élections législatives, il faut :</p> <p>1° Être citoyen belge de naissance ou avoir obtenu la grande naturalisation ;</p> <p>2° Être âgé de 21 ans accomplis ;</p> <p>3° Être domicilié dans la même commune depuis six mois au moins au 1er janvier 1919.</p> <p>Chaque électeur n'aura droit qu'à une voix.</p>	<p>Ontwerp van wet betreffende het opmaken van de kiezerslijsten voor de aanstaande herkiezing van de Wetgevende Kamers.</p> <hr/> <p style="text-align: center;">ALBERT, KONING DER BELGEN, Aan allen, tegenwoordigen en toekomstigen, Heil!</p> <p>Op voorstel van Onzen Ministerraad,</p> <p>Wij hebben besloten en Wij besluiten :</p> <p>Het wetsontwerp, waarvan de inhoud volgt, zal uit Onzen naam aan de Wetgevende Kamers onderworpen worden :</p> <p style="text-align: center;">EERSTE ARTIKEL.</p> <p>Om kiezer te zijn bij de aanstaande verkiezingen voor de Wetgevende Kamers, moet men :</p> <p>1° Belg zijn van geboorte of de groote naturalisatie bekomen hebben ;</p> <p>2° Den vollen ouderdom van 21 jaar bereikt hebben ;</p> <p>3° Zijne woonplaats in dezelfde gemeente hebben sedert ten minste zes maand op 1 Januari 1919.</p> <p>Elke kiezer heeft slechts recht op ééne stem.</p>

Het wetsontwerp betreffende het opmaken van de kiezerslijsten voor de aanstaande herkiezing van de Wetgevende Kamers van 29 december 1918

www.dekamer.be/digidoc/DPS/K3064/K30640426/K30640426.PDF

Ook worden er maatregelen voor een schoolbestand aangekondigd. Zoals u weet, had een eerste schoolstrijd in de 19e eeuw de liberalen en katholieken al verdeeld. Sommige van de aangekondigde hervormingen brengen soelaas voor taalkwesties en maatschappelijke vraagstukken. De basis wordt gelegd voor een Vlaamse universiteit in Gent, maar het zal nog tien jaar duren alvorens deze universiteit een feit is. Ook wordt de strijd tegen het alcoholisme, een belangrijke eis van de socialistische beweging, aangevat. De katholieke rechtervleugel heeft het over de "coup van Loppem", met het argument dat de koning gemanipuleerd is. Men kan er evengoed van uitgaan dat hij goed geïnformeerd was en in staat was om voor zichzelf te denken, zonder in de verste verte de marionet van zijn gesprekspartners te zijn.

Vanaf de verkiezingen van 16 november 1919 komen verschillende elementen naar voren die in contrast staan met de situatie van vóór de oorlog. Het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen in combinatie met de evenredige vertegenwoordiging en de vernieuwing van alle assemblees, zowel de Kamer van volksvertegenwoordigers als de Senaat, maakt namelijk een einde aan de hegemonie van één enkele partij, zoals dertig jaar lang het geval was voor de katholieke familie, of voordien met tussenpozen voor de liberale partij. Uitzondering hierop is echter de periode 1950-1954, wanneer één enkele politieke familie, in dit geval de christendemocratische, sterk genoeg is om de meerderheid te veroveren.

We zien ook de voortzetting van de coalitieregeringen die al tijdens de oorlog zijn ontstaan. Het politieke landschap wordt steeds breder.

In 1918 worden deze coalities aangemoedigd door koning Albert, die de BWP mee aan de macht wil houden. Laten we niet vergeten dat we in een revolutionaire context zitten: al vóór de Wapenstilstand zijn de Duitse troepen aan het muiten, vooral in België... wat sommige mensen op ideeën zou kunnen brengen. De Russische Revolutie werd gevolgd door revolutionaire stromingen in Noord-Italië, Duitsland en Oostenrijk. De koning, die getuige was van de val van de Russische en vervolgens Duitse en Oostenrijks-Hongaarse keizerlijke monarchieën, vindt het belangrijk dat de socialisten in het staatsbestel worden geïntegreerd.

Bovendien heeft de oorlog zwaar huisgehouden in bepaalde sectoren van het productieapparaat. De maatschappelijke situatie is explosief. In 1919 stijgt het werkloosheidscijfer in februari tot 69% om in oktober opnieuw tot 14% te dalen. Er rijzen ernstige sociale conflicten, in een context van looneisen.

Brussel, 16 november 1919, dag van de eerste verkiezingen met algemeen enkelvoudig stemrecht

in L'Événement illustré, nr. 213, 22/11/1919, p. 684.

De verkiezingen van 16 november 1919, de eerste die op basis van algemeen enkelvoudig stemrecht (voor mannen) worden gehouden, betekenen een herschikking van de politieke krachten: de katholieken krijgen 73 volksvertegenwoordigers en de socialisten 70, waarmee ze uitlopen op de liberalen, die 34 zetels hebben. Er zijn ook nog 5 frontisten en 4 andere verkozenen.

De BWP blijft tot 1921 in de regering, in tripartiete coalities van katholieken, socialisten en liberalen. Voor de socialisten is dit een gelegenheid om een aantal maatregelen te realiseren: naast het algemeen enkelvoudig stemrecht, willen ze ook bepalingen inzake de vakbondsvrijheid en de verbetering van de situatie van actieve werknemers en werklozen. De minister van Arbeid, de socialist Joseph Wauters, zal zich hiervoor inzetten. Ook zal hij vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers oproepen om samen te zitten. In 1919 verschijnen de paritaire comités, belangrijke organen die we vandaag de dag nog steeds kennen. Hun aantal neemt toe in 1920 en 1921, maar stagneert vanaf 1922.

De socialisten, die nu deel uitmaken van het bewind, worden na 1921 naar de oppositie verbannen. Hier zullen ze tijdens het interbellum vaak blijven, ook al zijn er in tijden van internationale of economische crisis tripartiete regeringen met deelname van de BWP.

Dit nieuwe systeem van coalities zal het politieke spel en de relaties tussen de spelers - partijen, parlementsleden, ministers en de koning - door elkaar halen. Men verandert daadwerkelijk de politieke structuren. Léon Delacroix, die aan het einde van de oorlog premier is, merkt op dat het vormen van

een coalitie niet eenvoudig is: de eerste minister moet voortdurend balanceren tussen de leden van zijn coalitie-partijen, zelfs personen. Frederik Verleden van de KULeuven stelt vast dat de cohesie van deze coalitie-regeringen in 1918 geenszins bereikt is: hoe langer de nationale eenheid duurt (in 1918-1921), hoe minder cohesie er binnen de meerderheid blijft bestaan. De nationale eenheid kwijnt weg: eenieder tracht zijn doelstellingen te bereiken, ook al betekent dit dat er alternatieve meerderheden moeten worden gezocht.

De politieke partijen evolueren niet in hetzelfde tempo. Regeren met twee of drie partijen veronderstelt dat er overeenstemming is tussen de georganiseerde formaties. In werkelijkheid is het politieke landschap nog niet op die manier gestructureerd: terwijl bij de BWP een - weliswaar relatieve - discipline heerst, beschikken de liberale parlementsleden en ministers over een zekere mate van autonomie en is de katholieke familie verdeeld in standen.

Vandaag lijkt het ons vanzelfsprekend om over een programma te onderhandelen; destijds evolueerde men van het uitgangspunt "we hebben de macht" naar "we moeten het eens worden om de macht te hebben." Vandaar de noodzaak om een programma op te stellen, waarbij elke politieke familie in bepaalde dossiers vooruitgang boekt ten koste van toegevingen op andere gebieden.

De coalitie wordt geleidelijk aan gevormd. In eerste instantie speelt partijdiscipline niet altijd een rol. Sommige fracties of parlementsleden kunnen afwijkend stemmen of hiermee dreigen. De weg staat ook open voor bezwaren van buitenaf; men moet immers op papier zetten wat men heeft bereikt... en welke toegevingen men hiervoor heeft gedaan. De BWP wordt aan haar linkerkant aangevallen door de Kommunistische Partij van België (KPB). Daarnaast zien we de ontwikkeling van de frontbeweging en, vanaf de jaren 1930, van andere Vlaamse nationalistische partijen en het Rexisme. Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, waardoor het mogelijk is verkozen te worden met een lager percentage van de stemmen dan in het meerderheidsstelsel, heeft er eveneens toe bijgedragen dat het politieke spel werd opengesteld.

De geplogenheden die ons vandaag evident lijken, hebben hun oorsprong in deze periode. Nogmaals, ze verschijnen niet allemaal tegelijk. Onder de regering-Delacroix worden er onderhandelingen gevoerd tussen de parlementaire fracties en zij zijn het die beslissen over het voortbestaan van de regering. Tegenwoordig zien we weliswaar dat er spanningen in de assemblees tot uiting komen, maar alles wordt op het niveau van de politieke

partijen beslist. Een ander voorbeeld: een eeuw geleden bestond de vertrouwensstemming nog niet. Men bespreekt de hoofdlijnen van de Troonrede van de koning, waarop het Parlement vervolgens reageert.

Gaandeweg wordt de regering de plaats van politieke verdeeldheid en arbitrage: de onderhandelingen tussen parlementaire fracties verschuiven naar de regering. Dit impliceert dat er vooraf over een programma is onderhandeld en dat er een ploegleider is die de Kroon beschermt. Tot dan was het de koning die de ministerraad voorzat, zoals de Grondwet vandaag nog steeds zegt: "De Koning benoemt en ontslaat zijn ministers." Om de partijen met elkaar te verzoenen, is er een scheidsrechter nodig, de eerste minister, wiens rol mettertijd belangrijker zal worden.

En de koning zal geleidelijk aan minder op de voorgrond treden, want als hij zou bemiddelen bij politieke conflicten, zou hij niet langer boven het strijdgewoel staan, maar een speler in het politieke spel zijn die partij kan kiezen voor de ene of de andere, wat onverenigbaar is met zijn functie.

Albert zal dus steeds minder de ministerraden voorzitten, maar tracht via vergaderingen en brieven in contact te blijven met zijn ministers.

Ook het opstellen van een programma en het lezen van een regeringsverklaring is een praktijk die zich geleidelijk ontwikkelt. Vandaag is de lezing van de regeringsverklaring een verplichte oefening geworden, althans in de Kamer. Vóór de Eerste Wereldoorlog werd dit soms gedaan, maar het had absoluut niet het systematische karakter zoals we het vandaag de dag zien. Ook wanneer er na de oorlog coalities worden gevormd, is er geen sprake van een vertrouwensstemming. Vandaag is de vertrouwensstemming echter van essentieel belang, aangezien de regering in de uren na de lezing van de regeringsverklaring een motie van vertrouwen indient en de assemblee om vertrouwen vraagt. Dit is een zeer belangrijk moment, zowel op het vlak van de partijdiscipline als van de regeringssolidariteit, aangezien opdat moment de meerderheidspartijen zich aan elkaar binden. Het is een verplichte stap geworden. Deze praktijk bestaat vlak na de Eerste Wereldoorlog niet en wordt pas na enige tijd een vaste waarde.

Een ander gebruik dat ook pas na enige tijd ingeburgerd zal raken, maar dat meteen na de oorlog opduikt: de eerste minister biedt het ontslag van zijn regering aan op de dag na de stembusgang. Vóór de Eerste Wereldoorlog, in de 19e eeuw, konden regeringen tot acht of tien jaar duren. Er werden verkiezingen georganiseerd maar de regeringen bleven aan, soms met kleine herschikkingen. Vanaf het begin van de jaren 1920 neemt de regering ontslag de dag na de verkiezingen, ook als er veel kans is dat zij kan aanblijven. Zij neemt geen ontslag omdat zij afgestraft werd door de

kiezers, maar omdat het logisch is om na het einde van een zittingsperiode weer van nul af aan te beginnen. Ik heb er al op gewezen dat de functie van eerste minister alsmaar belangrijker wordt. Er duikt ook een andere functie op: die van formateur, de persoon die contacten legt tussen de partijen en het programma van de coalitie uitstippelt. Deze functie, die vandaag een klassieker is in de Belgische politiek - en die de laatste jaren een hele reeks andere benamingen heeft gekregen - is ook ontstaan vlak na de Eerste Wereldoorlog.

Deze verschillende gebeurtenissen maken de weg vrij voor een democratisering, die zich onder meer vertaalt in een uitbreiding van de samenstelling van de Senaat, de kiesbaarheid van vrouwen - hoewel slechts enkele categorieën van vrouwen stemrecht genieten - en de apparentering om de proportionaliteit te verbeteren. Dit vereist en bevordert consensus. Dit leidt tot nieuwe evenwichten tussen de partijen, binnen de partijen, tussen fracties, tussen regionale en sub-regionale afkomst. Men begint zich ernstig af te vragen wie minister kan worden, rekening houdend met zijn regionale afkomst, of de stroming die hij vertegenwoordigt. Wat nu via onderhandelingen en discussies binnen of tussen partijen wordt besloten, begint in die tijd vorm te krijgen. Dit versterkt het belang van partijdiscipline en van wat men geleidelijk aan de participatie zal noemen.

Dit alles is niet in één klap gebeurd. Tijdens het hele interbellum vindt er een geleidelijke evolutie plaats. Naast wat soms als een ongewenst effect van deze evolutie wordt beschouwd, met name de participatie, is het duidelijk dat het algemeen stemrecht en de andere democratische hervormingen die na de oorlog worden ingevoerd in de eerste plaats de politiek democratischer gemaakt hebben, zij het nog steeds alleen voor mannen. Dit leidt tot doorbraken op het vlak van het gebruik van de talen, tijdens het interbellum en erna, op sociaal vlak en op het vlak van gelijke rechten - in het bijzonder de vakbondsvrijheid. Deze evolutie wordt echter ook gekenmerkt door compromissen, door het ontstaan van nieuwe codes en procedures, door het geleidelijk betrekken van andere actoren bij de besluitvorming, zoals werkgeversorganisaties en vakbonden, vooral na de Tweede Wereldoorlog. Er is ook sprake van "disciplineren" van de parlementsleden, en van een afname van de rol van de koning. Dit alles versterkt de rol van de regering en van de partijen, in het bijzonder de regeringspartijen.

Beknopte bibliografie

- Ben-Serge CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, 1956.
- Carl-Henrik HÖJER, *Le régime parlementaire belge de 1918 à 1940*, Brussel-Uppsala-Stockholm, 1969.
- Marcel LIEBMAN, *Les socialistes belges 1914-1918. Le P.O.B. face à la guerre*, Brussel, 1986.
- Xavier MABILLE, *Nouvelle histoire politique de la Belgique*, Brussel, 2011.
- Guy VANTHEMSCHE, *Le chômage en Belgique de 1929 à 1940 : son histoire, son actualité*, Brussel, 1994.
- Frederik VERLEDEN, *Aux sources de la participation. Les relations entre les partis politiques belges et leurs parlementaires (1918-1970)*, Brussel, 2019.

**Sophie
De Schaepdrijver**
Professor of
European History
Penn State University

LEZING
Belgische Senaat

19 maart 2019

De emancipatorische kracht van de Grote Oorlog

De Bevrijding - geen *business as usual*

Ik vertel u niets nieuws als ik u zeg dat de "Blijde Intree" van koning Albert aan het hoofd van de troepen in het bevrijde Brussel, op 22 november 1918, culmineerde in de Troonrede in het Parlement, en dat die Troonrede de triomf aankondigde van het beginsel "één man, één stem", zónder extra stemmen voor gezeten burgers met diploma's, huishoudens, bezit.¹ De logica waarin die extra stemmen nog denkbaar waren, was onhoudbaar geworden na een oorlog als deze, waarin mannen uit het hele sociale scala zich hadden aangediend of waren opgeroepen om hun leven op het spel te zetten voor de landsverdediging.

Hiermee samenhangend, een minder bekend feit: de vorsten kwamen bij het Parlement aan, niet vanuit het paleis in Laken, waar ze toen al hun intrek hadden genomen, maar langs Molenbeek, een arbeidersvoorstad die het tijdens de bezetting zeer zwaar had gehad; zo hadden woedende volkswomen er in februari 1916 het gemeentehuis bestormd uit protest tegen de honger.² Het was niemand ontgaan dat, in Rusland, juist een hongeroproer door vrouwen het startsein had gevormd voor de val van het tsaristische regime, op Vrouwendag, 8 maart 1917, wat zelf weer gevolgd werd door de bolsjewistische

revolutie. Een te vermijden gang van zaken - en mede dáárom diende de "Blijde Intree" te laten zien dat het teruggekeerde Belgische bestel terdege beseffte dat het zijn legitimiteit moest verdienen.

Vandaar de zorgvuldige choreografie van de "Blijde Intree". Vandaar de route langs Molenbeek. Reeds op 14 november 1918 schreef een goed geïnformeerde inwonster van een stadspaleis op één van de deftige ringlanen: "Het ziet er helaas niet naar uit dat de koninklijke stoet voor ons huis zal passeren, want de koning wil zich eerst aan het volk tonen in de werkmanswijken."³

Kortom: de Bevrijding bracht geen terugkeer van het *business as usual*. Dat had ook onmogelijk gekund. De landsverdediging was een collectieve inspanning geweest, had aan alle Belgische burgers, zowel aan het front als in het bezette land, eisen gesteld en offers geëist. En daar stonden thans eisen tegenover. Niet enkel materiële eisen. Maar ook, en misschien vooral, aanspraken op waardigheid.

"Une petite vendeuse"

Eén uitdrukking van die nieuwe aanspraken op waardigheid vinden we in een korte aankondiging in de krant *Le Soir*, die zijn lezers mededeelt dat er tussen de door de bezetter gefusilleerde verzetsstrijders op het executie-terrein in Schaarbeek "een verkoopstertje ligt," geheten Gabrielle Petit; en dat zij zou worden herdacht op 22 december 1918.⁴ Die dag werd er een zielenmis voor haar nagedachtenis gehouden in de Rijke-Klarenkerk in het centrum van Brussel; gevolgd door een optocht naar Petits graf op het executie-terrein in Schaarbeek.

Gabrielle Petit was een jonge verzetsvrouw, zij had voor de Britten gespioeneerd, en was in april 1916 door het Duitse bezettingsleger geëxecuteerd, op haar drieëntwintigste. Zij was in de schaduw gestorven; haar dood had geen storm van verontwaardiging gewekt zoals de terechtstelling van Edith Cavell, de Engelse directrice van de Brusselse verpleegstersschool.

Petit was ook bewust door het bezettende gezag uitgekozen om te worden terechtgesteld; ze was een meisje van niets, zonder familie, status of connecties, en niet toevallig woonde ze in wat toen "Klein-Molenbeek" heette, een wijk tussen kanaal en Noordstation die veel mensen uit de dienstensector met precaire inkomens huisde, want de huren waren er laag en het centrum nabij. Hoe cruciaal en levendig ook, voor stadsontwikkelaars waren wijken als Klein-Molenbeek ten enenmale "ontbeerlijk", en de wijk is in de jaren '70 dan ook tegen de vlakte gegaan voor de aanleg van kantoorgebouwen.

Petits geringe status werd haar om twee redenen fataal: ze had zich op haar proces, zoals het Duitse verslag meldt, "hondsbrutaal en uitdagend" gedragen tegenover haar rechters, wat een laaggeplaatste niet vergeven kon worden; én het bezettende gezag wist dat haar dood weinig zou losmaken. Dus kwam een telegram uit Berlijn met de melding dat de executie mocht doorgaan. Na haar dood werd zij door de bezettende politie afgeschilderd als een prostituee (wat zij niet was); en het affiche dat haar dood aankondigde, zette in de verf dat zij zich "rijkelijk had laten betalen" voor haar verzetswerk. De verzetspers reageerde woedend: "Een eenvoudige jonge vrouw," schreef de clandestiene *La Libre Belgique* in mei 1916, "zet haar leven op het spel in dienst van haar land. Ze aanvaardt het loon dat haar voor dit gevaarlijke werk wordt aangeboden. Niemand heeft het recht haar toewijding in twijfel te trekken."

Maar daarbuiten bleef het lot van Petit wel degelijk in de schaduw.

Tot die tweeëntwintigste december 1918 dus. Toen kwam zij posthuum in de openbaarheid. Met een zielenmis in het stadscentrum, gevolgd door een optocht van zes kilometer helemaal naar dat executieveld, toen nog aan de uiterste rand van de Brusselse bebouwde kom. Op haar eertijds anonieme graf stond thans een kruis met haar naam; en er lagen bloemen.

Die herdenking gebeurde niet zomaar. Daar ging organisatie aan vooraf. En wel door een vakbond: het Nationaal Syndicaat der Bedienden van België. Deze in november 1912 gestichte, strijdvaardige christendemocratische vakbond kwam op voor de rechten van winkelfuffrouwen, handelsbedienden, en andere mannen en vrouwen met een bescheiden en precair salaris uit de dienstensector. Dát was dus Petits eerste *milieu de mémoire*: de christendemocratische sociale actie, meer bepaald van het dienstensalaris, dat de meerderheid van de Brusselse loontrekkenden vertegenwoordigde en de hoofdstad haar sociale profiel gaf. Bedienden woonden toen nog in Brussel; pas na de Tweede Wereldoorlog begonnen zij massaal te pendelen.

Petit werd als het ware de patroonheilige van het *Syndicaat*. Ik citeer een spreker bij haar graf: "Mevrouwen, Mijne heren, het is een onvergeleekelijke eer voor u dat dit jonge meisje uit uw rangen is gegroeid." Ze belichaamde het hele streven van de vakbond. Ondanks haar bescheiden rang had ze naam weten te maken in dienst van een grotere zaak: dát raakte een snaar bij de "kleine luiden" die én gelijkheid nastreefden én de gelegenheid tot persoonlijke onderscheiding. Een (zeer) bescheiden sociaal stratum van bedienden, commiezen en winkelpersoneel dat zijn plaats opeiste in het naoorlogse sociale landschap, vond zich terug in Petits verhaal.

Gabrielle Petit

op de voorpagina van
L'Événement Illustré, 7 juni 1919.

Een verhaal dat ook in bredere kring een snaar beroerde: iemand zonder status, die door moed en toewijding toetrad tot het heldendom. In augustus 1919 sprak de Kortrijkse onderwijzer-dichter Theodoor Sevens haar toe in verzen:

"Gij, kind, ontbeertet moeders zorgen,
En kendet nooit de overvloed;
Toch wijddet gij aan recht en plichten
Uw wil, uw moed, uw bloed..."

De Gentse marktzanger Albert Billiet bezong haar durf in het lied *De nationale heldin Gabrielle Petit*:

"Den inlichtingendienst
Vroeg helden met der haast
Een juffer kwam haar biën
Elkeen die was verbaasd
Zij sprak ik ben bereid
't Volk dat bitter lijdt
Sprak nu Gabrielle
Die wil ik helpen..."¹⁵

"Elkeen die was verbaasd": dat zong men op de markten niet voor niets.

We kunnen hier een algemeen punt naar voren brengen. De status van nationale held of heldin draait om wat historici hebben genoemd de "dubbele discrepantie" (*double décalage*): ten eerste, de afstand tussen verwachte en uitzonderlijke verdienste; ten tweede, de afstand tussen uitzonderlijke verdienste en geringe sociale status.⁶ Dus ten eerste: zich méér inzetten dan anderen; en ten tweede: zich véél meer inzetten dan van een eenvoudig iemand verwacht wordt. Om een voorbeeld te noemen: Jeanne d'Arc - van wie de cultus in de jaren na de Eerste Wereldoorlog op zijn hoogtepunt stond - nam, ten eerste, als niet-militair de leiding over een leger, verjoeg een bezetter, verdedigde zichzelf met uitzonderlijke moed ten overstaan van haar rechters, en stierf dapper een afgrijselijke dood; en zij deed dit alles, ten tweede, ook nog eens als ongeletterd boerenmeisje.

Die "dubbele discrepantie" geldt volledig in de heldenverering van Gabriëlle Petit. Ze had zich ingezet tot het uiterste, veel meer dan andere bezette burgers; en ze had dat gedaan als een jonge vrouw die laag op de sociale ladder stond.

Schoorvoetende Staat

Haar herdenking kende een apotheose op 29 mei 1919, toen haar lichaam onder gigantische publieke belangstelling werd herbegraven van het terechtstellingsveld naar het kerkhof van Schaarbeek. Een ceremonie zo omvangrijk dat de Brusselse pers er nog vijftig jaar later naar verwijzen kon, er voetstoots van uitgaande dat de oudere lezers van de krant zich het evenement nog scherp voor de geest konden halen. Ook hier weer het thema van het heldhaftige volksmeisje, thans verheven door de natie. In juli 1919 keek één spreker in het halfroond van de Senaat terug op Petits plechtige uitvaart met de woorden: "Nooit zou het verkoopster-tje hebben gedacht dat haar arme door kogels verscheurde lichaam plechtig door de straten van het rouwende Brussel zou worden gedragen, en dat het nageslacht haar eren zou met die allerhoogste adelstitel, die van nationale heldin!"

De spreker was de Limburgse senator-priester Eugeen Jan Keesen, die naam had gemaakt in de armenzorg. In zijn lange speech vroeg hij de regering hoe ze de nagedachtenis van Petit dacht te vereeuwigen. Misschien kon Brussel wel een laan vernoemen naar haar? Petits herdenking lag op dat moment nog enkel vast in een obscuur straatje in Molenbeek, achter het goederenstation Thurn-en-Taxis. Doch de regering weigerde zich vast te leggen. Premier Delacroix gaf ten antwoord dat Petits verhaal zeker

verheffend was, maar te beknopt om apart naar voren te halen. Een redelijk antwoord - dat niettemin de emancipatorische impact van juist dat hele korte verhaal ten enenmale onderschatte.

Standbeeld: vergeefse poging tot verstening

Petit zou per slot van rekening de eerste vrouw van geringe sociale status worden met een standbeeld. Dat gebeurde in 1923, na jaren van fundraising. En wel door twee organisaties: ten eerste, de hierboven genoemde vakbond; en ten tweede, de Patriottische Liga, een geheel andere club, een vereniging van de Brusselse *haute bourgeoisie* die zichzelf zag als de

Égide Rombaux, bronzen standbeeld van Gabriëlle Petit (1923) Sint-Jansplein te Brussel

Foto Belgische Senaat
S. Wittemans/K. Oeyen

ultieme behoedster van vaderlandse waarden. En die in Gabriëlle Petit uiteraard geen symbool van sociale ontvoogding ontwaarde, maar wel een soort abstract embleem van ultieme vaderlandsliefde.

Het was die Liga die de onthullingsceremonie van het standbeeld organiseerde. Net als de "Blijde Intree" en net als Petits uitvaart was ook dit evenement zorgvuldig choreografeerd. Een nadere blik op het lijvige voorbereidingsdossier laat zien dat geen enkele verzetsstrijder en geen enkele vrouw het woord nam. De familieleden van Petit ook niet: de secretaris van de Liga gaf te kennen dat haar "slechts rudimentair geschoolde" broer

en zus "nauwelijks in staat zouden zijn om zelfs het geringste dankwoord te uiten." Drie tribunes stonden opgesteld, met de prominententribune in het midden; plaats voor afgevaardigden van de bediendenvakbond was er niet. Schoolkinderen zongen. Boyscouts paradeerden. Bij de voorbereiding had iemand bezorgd gevraagd of men ook *socialistische* scouts verwachten moest, maar het geruststellende antwoord was dat die niet bestonden. De ceremonie was haast een manier om de (sociale) geest weer in de fles te krijgen. Elke verwijzing naar Petit als concreet mens ontbrak; ze gold enkel als een soort altaar voor de vlam van het vaderland. De hoofdredenaar benaderde Petits sociale klasse op wel zeer omzwachtelde wijze. De Natie, zo sprak hij, was een geestelijk en geen materieel beginsel, en daarom "kunnen de armen het Vaderland evenzeer beminnen als de welstellenden: zij verdedigen méér dan enkel grondgebied, zij verdedigen de ziel van het Vaderland". Een niet bepaald emancipatoire visie op de lagere klassen als nederig tot in het diepste wezen en daardoor dragers van patriottische mystiek, liefst in stilte.

We zien trouwens eenzelfde poging om de sociale geest weer in de fles te krijgen in de krant *Le Soir*, die, op dezelfde voorpagina die de onthulling van Petits standbeeld versloeg, een opiniestuk plaatste met klachten over de "betreurenswaardige mentaliteit" van jonge meisjes die niet langer dienstboden wilden zijn - net zomin als, ironisch genoeg, Petit zelf in de jaren vóór de oorlog.

Maar de poging tot het herstel van sociale hiërarchieën lukte niet helemaal. Nauwelijks waren de hoge gasten van de tribunes vertrokken of de toeschouwers braken door de dranghekken en omringden het standbeeld. En twee weken later, op 5 augustus, organiseerden de handelsbedienden er een eigen bescheiden eerbetoon. Met andere woorden, Petits standbeeld was van iedereen. Het maakte weldra ook volkomen deel uit van het stadslandschap, een geliefd herinneringsoord dat op menige briefkaart prijkte - vaak omkranst, altijd omringd. En ook al weigerde de gemeente het pleintje te herdopen, vele Brusselaars hadden het tegen het einde van het jaar al over het "Gabrielle-Petitplein".

Volksmidia, volksheldin

In volksmedia - briefkaarten, collages - werd ze thans via dat standbeeld uitgebeeld. En mettertijd nam een andere vrouw van bescheiden sociale status er het woord: de Brusselse typiste Marguerite Blanckaert, een verzetsstrijdster die net als Petit in 1916 de doodstraf had gekregen, maar van wie de straf was omgezet in levenslang. Blanckaert had de gevangen-

kampen overleefd, en in april 1936, bij de twintigste verjaardag van Petits dood, nam ze strijdbaar het woord voor de radio, bij het standbeeld voor haar medestrijdster. Het zelfbewuste optreden van de indertijd als hysterische oude vrijster afgedane Blanckaert drukt hetzelfde streven naar waardigheid uit dat de hele Petit-herdenking kenmerkt.

Petits herdenking had zich een plaats verworven in de publieke ruimte: het Gabrielle-Petit huis bij de Sinte-Goedelekerk bood een tearoom en restaurant voor dames met een gering inkomen; in de cinema's liepen Petitfilms; er kwam een tweede standbeeld, in Doornik, alsook opschriften op gevels in Doornik, Brugelette, Klein-Molenbeek en elders; men kocht sigarenbandjes en kleurenchromo's met Petits beeltenis; en in één bevrijdingsstoet na de Tweede Wereldoorlog was het Petit die gestalte gaf aan het thema "Verzet". Petits herdenking genereerde geen geschreven monumenten. Althans niet geschreven door prestigieuze auteurs: volksschrijvers, provinciale dramaturgen en gelegenheidsauteurs inspireerde zij dan weer wel. Kortom, Petit nam een plaats in als volksheldin. En in die cultus stond één element voor-op: de durf van een meisje van niets. Zoals de rockjournalist Marc Didden schreef: "Toen ik een kind was [in de vroege jaren vijftig, SdS], was Gabrielle Petit nog een volksheldin in Brussel. Iedereen wist wie zij was [...] en iedereen wist dat zij tegen het executiepeloton had gezegd: 'Ik zal u tonen hoe een Belgische vrouw sterft.'"

Besluit

Heeft ze dat ook echt gezegd? Wellicht is dit mythe. Véél van haar herdenking was trouwens mythe - om te beginnen al haar afschildering als "volksmeisje". Wat ze in werkelijkheid niet was: ze kwam uit de verarmde bourgeoisie. Maar dat doet er niet wezenlijk toe. Ze had wel degelijk een precair leven geleid, aan de buitenste rand van de bescheiden dienstensector in de belle époque; en dat haar oorlogsinzet een sprong in het duister was maar ook een sprong vooruit, wist ze zeer goed. Zoals ze zelf schreef, toen ze dienst nam bij de Britse *secret intelligence*: "Ik ben niet langer een 'staal zonder waarde'."

En dat streven was het dat na de oorlog zo aansloeg, en dat zelf weer ander streven inspireerde. En zo werpt Petits verhaal licht op de geschiedenis van het streven naar gelijkheid van rechten, van een gelijk recht op waardigheid - een streven dat, zoals de Franse politieke filosoof Alexis de Tocqueville in het revolutiejaar 1848 schreef, het wezen vormt van de hedendaagse geschiedenis van de mensheid.⁷ Een streven waarin de "Blijde Intree" van 1918, en alles waar deze voor stond, een mijlpaal vormt - de achteloze uitsluiting vervat in de kreet "À l'œuvre donc, Messieurs" ten spijt.

Eindnoten

1. Voor de Nederlandse versie van de Troonrede zoals deze toen in de kranten verscheen, zie o.a. Karel Van de Woestijne, *Verzameld journalistiek werk*, deel 9: *Nieuwe Rotterdamsche Courant, maart 1916-september 1919*, pp. 495-508. Te raadplegen op https://www.dbnl.org/tekst/woes002verz20_01/woes002verz20_01_0084.php
2. Over de Blijde Intrede in Molenbeek organiseerde de VUB onder leiding van schrijfster dezes het tentoonstellings- en evenementenproject *Molem'back to the future (2018-2019)* <https://www.molembacktothefuture.be/>
3. Uit het dagboek van Mary Thorp, gouvernante bij de familie Wittouck-De Medem op de Waterloolaan: Sophie DE SCHAEPDRIJVER en Tammy PROCTOR, *An English Governess in the Great War: The Secret Brussels Diary of Mary Thorp*, Oxford, 2017.
4. Behalve waar anders aangeduid: voor alle citaten en referenties met betrekking tot Gabrielle Petit, zie Sophie DE SCHAEPDRIJVER, *Gabrielle Petit: dood en leven van een Belgische spionne tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam-Antwerpen, 2018.
5. Albert BILLIET, *De nationale heldin Gabrielle Petit*, Gent, z.d., privéverzameling Barbara Deruytter, Gent, met oprechte dank.
6. Over de theorie van de "dubbele discrepantie", zie DE SCHAEPDRIJVER, *Gabrielle Petit*, pp. 244-245.
7. Alexis DE TOCQUEVILLE, *De la démocratie en Amérique*, tweede uitgave, Parijs, 1848, deel I, pp. 1-26.

Vincent Genin

Doctor in de geschiedenis van de ULiège
Onderzoeker aan de KULeuven

LEZING
Belgische Senaat

26 april 2019

De Belgische juristen en hun internationale invloed na de Grote Oorlog

Het is mij een genoegen te spreken over de internationale juridische orde, die op het einde van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw belangrijke veranderingen ondergaat. Het belangrijkste scharniermoment is de Eerste Wereldoorlog, die de opvattingen over het internationaal recht in vele opzichten ingrijpend zal veranderen.

België heeft op verschillende manieren de aanzet gegeven tot de modernisering van dit recht. De nieuwe wereldsituatie na de Eerste Wereldoorlog, in de jaren 1918-1920, heeft België ertoe gebracht zijn eigen plaats in het concert der naties te herzien. Men sprak toen over de grote mogelijkheden, de *big ten*, de *big five* of de *big four*. Toen de grote mogelijkheden samenkwamen om het toekomstige Verdrag van Versailles te bespreken, maakten alle partijen onderling ruzie. België had een plaats in dit concert der naties. Het behoorde weliswaar niet tot de vijf eerste landen, maar in de jaren 1900-1905 was het volgens sommige realistische indicatoren de tweede economische macht van de wereld. De Eerste Wereldoorlog heeft ons land, zijn elite, zijn juristen ertoe aangezet het beeld van België te herzien.

Ik zal het vandaag hebben over deze juristen internationaal recht naar wie ik veel onderzoek gedaan heb, eerst aan de ULiège en vervolgens aan de KULeuven.

Wie in de 19e eeuw een wetenschappelijke discipline in het leven wil roepen, richt een tijdschrift op. Het is de eeuw van de tijdschriften. Het eerste tijdschrift voor internationaal recht, de *Revue de droit international et de législation comparée*, ziet in 1869 het licht. Het wordt in Gent opgericht, wat al een eerste aanwijzing is van de band tussen een opkomende wetenschap, het internationaal recht, en een land, België. Een van de belangrijkste oprichters ervan is Gustave Rolin-Jaequemyns, een Gentse advocaat, jurist en intellectueel. In die tijd schrijven advocaten over literatuur, filosofie, soms ook over esoterische kwesties. Gustave Rolin-Jaequemyns wordt de Belgische initiatiefnemer van dit Europees project, waaraan vooral Duitsers deelnemen, en in mindere mate Fransen en Britten. De grote mogelijkheden stonden vaak terughoudend tegenover het internationaal recht, en eerlijk gezegd is er op dat vlak sindsdien weinig veranderd.

Eind 19e, begin 20e eeuw was het internationaal recht het recht van de zwakken, van de kleintjes. Zonder voldoende militaire macht en dwangmiddelen om Goliath schrik aan te jagen, schuilt David zo goed als hij kan achter het recht. Het symbool dat België tijdens en na de Eerste Wereldoorlog belichaamt, de vrede door het recht, is daar een uitdrukking van - het kleine land dat zich alleen op het recht kan beroepen.

Op het einde van de 19e eeuw nemen België, Nederland en Zwitserland - de drie hoofdrolspelers van deze beweging - het voortouw op intellectueel vlak en in de publicaties over dit internationaal recht, met als voornaamste doel "de betrekkingen tussen de landen juridisch te regelen". Een eenvoudige gedachte, die echter nog nooit verwoord was. Deze drie landen beginnen aan het grootse project om het internationaal recht te codificeren.

Voor deze droom stond toen één land model: Italië. Angelsaksische specialisten zijn er in hun werkzaamheden vaak aan voorbijgegaan, en ze hebben niet graag dat ik hen daaraan herinner. Een figuur die op dit vlak een bijzondere rol speelt in Italië is Pasquale Mancini. Deze Italiaanse staatsman is een van de grondleggers van de moderne Italiaanse Staat in 1861. Hij is minister geweest van Gratie en Justitie - toen bestond de doodstraf nog.

Voor Gustave Rolin-Jaequemyns, voor het Instituut voor internationaal recht, voor de *Revue de droit international*, voor al deze oprichters was Pasquale Mancini rond 1870 een soort vaderfiguur, een model, een voorged, de persoon die Italië gecodificeerd heeft en de voornaamste bezieler

van het Strafwetboek, het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering, en het Wetboek van maritiem recht. Rond 1865-1870 kijken onze juristen internationaal recht op naar deze man, die een "Staat in wording" heeft gecodificeerd. In die tijd is Italië in vele opzichten nog een chaotisch land. Het is nog niet volledig ééngemaakt. Sommigen menen trouwens dat het dat nog altijd niet is. En onze juristen internationaal recht nemen zich voor om voor Europa, of voor de Verenigde Staten - er zijn ook vruchteloze pogingen ondernomen voor het Ottomaanse Rijk - een recht op onze schaal te codificeren, zoals Mancini dat voor Italië deed.

De betrekkingen tussen Mancini en zijn epigonen hebben hoogtes en laagtes gekend, want Mancini was zeer trots, briljant en overtuigd van zijn superioriteit. Maar hij was ontegensprekelijk de inspirator.

Wat doet België in die context? Vóór 1914 is ons land een theoretisch laboratorium voor internationaal recht. Het is permanent, eeuwig en gegarandeerd een neutraal land - de sprekers vóór mij hebben u dit waarschijnlijk beter verteld dan ik. Zoals Jacques Willequet, historicus aan de *Université libre de Bruxelles* (ULB), het verwoordde: "België verkeerde in een staat van adolescentie." Dat was juist gezien, want België had geen speelruimte op diplomatiek, militair of economisch vlak - hoewel het op dat laatste vlak toch vrijer was, vandaar de vele investeringen in het buitenland. Het zou niets kunnen ondernemen zonder de garantie, het akkoord, de volmacht van de grote mogendheden: Pruisen, Frankrijk, Engeland, Rusland, Oostenrijk-Hongarije, enzovoort.

Ons land was zowel een onderwerp van internationaal recht, aangezien deze discipline er destijds intensief werd bestudeerd - heel wat juristen specialiseerden zich aan het einde van de 19e eeuw en in het begin van de 20e eeuw in dit vakgebied - als een voorwerp van het internationaal recht, omdat een neutrale staat een studieobject voor deze discipline is. Het was een boeiende staatsvorm voor iedere jurist van toen. De literatuur over het begrip neutraliteit is aanzienlijk, met alle mogelijke varianten. "Neutralité perméable" bijvoorbeeld betekent dat je neutraal bent, maar dat je land doorkruist kan worden in geval van een conflict en dat je gecompenseerd wordt als dorpen vernietigd worden en mensen gedood worden. Het Prinsbisdom Luik was een Staat met "neutralité perméable" onder het Ancien Régime. Dat heeft wat brokken veroorzaakt. Permeabel, gegarandeerd, eeuwigdurend, volmaakt enz.- er bestond een hele reeks variaties op het thema neutraliteit.

België was dus een speler met twee gezichten, subject en object van dit internationaal recht, met uiteraard juristen die deze discipline geleidelijk

aan echt gestalte zullen geven. In Brussel was Alphonse Rivier, afkomstig uit Lausanne, op het einde van de 19e eeuw een centrale figuur van het internationaal recht op Europese schaal. Ik wil ook Ernest Nys, professor aan de ULB, niet onvermeld laten. In Leuven wil ik onder meer Alfred Nerinx noemen en in Luik Émile de Laveleye en Ernest Marin, belangrijke namen voor die tijd.

Bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914, wordt aan het symbool van het internationaal recht zelf geraakt. De indringer schendt het neutraliteitsbeginsel. Volgens mijn hypothese werd vanaf dat moment en tot 1918 een proces op gang gebracht waarbij het internationaal recht zich niet langer tot het wetenschappelijke domein beperkte, maar naar het politieke domein verschoof. Vóór 1914 werden grote internationale bijeenkomsten gehouden, zoals de Haagse Vredesconferenties in 1899 en 1907. Er zijn ook congressen over de suiker- en andere handel, enz. Wie zetelt in deze conferenties? Diplomaten, die vaak doctor in de rechten of doctor in de wijsbegeerte en letteren zijn. Vóór 1914 zijn juristen gespecialiseerd in internationaal recht niet talrijk aanwezig op deze vergaderingen. De expertise zoals we die vandaag de dag kennen, is na 1918 ontstaan. Vóór 1914 maken juristen dus geen deel uit van de grote internationale politiek. Pas na de Eerste Wereldoorlog zullen zij op het internationale toneel verschijnen, bij belangrijke onderhandelingen. De Franse historicus Georges-Henri Soutou zei: "Het Verdrag van Versailles is een werk van rechtsgeleerden. Dit is een nieuw gegeven." Het is inderdaad de eerste keer dat men een vergadering ziet van juristen die over de wereld praten en die opdelen. Als u zich zou vervelen tijdens een winteravond, raad ik u de memoires van Harold Nicolson, Engels onderhandelaar in Versailles, aan. Hij legt uit hoe er over de verdeling van een grondgebied is onderhandeld. Moet dat Bosnische grondgebied terugkeren naar het nieuwe Joegoslavië of in die andere Staat blijven? Deskundigen die Wales nooit hebben verlaten, verklaren stellig dat de taal die daar werd gesproken het Bosnisch was. Dit soort van amateurisme heeft soms tot desastreuze gevolgen geleid.

Een van de opmerkelijkste voorbeelden is Tsjechoslowakije. De oprichting van dit land in 1918 betekent de heropbouw van een Staat die teruggaat tot het jaar 1000, Groot-Moravië. Sommige grote romantische dromen zijn gevaarlijk gebleken. Sommigen wilden een groot België dat tot aan de linkeroever van de Rijn reikte, met inbegrip van Noord-Frankrijk en het Groothertogdom Luxemburg, en dat Nieuw-Lotharingen zou worden genoemd. Ik weet niet waartoe dit geleid zou hebben, maar dit was een project van een senator, Pierre Nothomb, en het idee was doorgedrongen tot de Conferentie van Versailles. Paul Hymans, die aan het hoofd stond

van de Belgische delegatie, moest zelfs zeggen: "Die Pierre Nothomb, met zijn grootse ideeën, brengt ons bij iedereen in diskrediet."

Laten we dan nu ingaan op de manier waarop de Belgische internationalistische juristen de oorlog hebben doorstaan. Aangezien ik het over Henri Rolin ga hebben - ere wie ere toekomt: sommige internationalistische juristen waren gewoon frontsoldaten. Anderen waren propagandisten en gaven door hun activiteit een nieuwe dimensie aan de rol van internationalistische rechtsgeleerde. Anderen verbleven in ballingschap in Engeland of Frankrijk, in Sainte-Adresse, met de Belgische regering.

Hier ontpopt zich dus een generatie uit de verschillende universiteiten van het land. Vóór 1914 hadden deze juristen geen internationalistische opleiding genoten. Net als alle rechtenstudenten hadden ze een cursus internationaal recht gevolgd, maar die was zeer minimaal. Net zoals vandaag werd die aan het eind van de studies gegeven en was het geen echt verplicht vak. Deze cursus werd door sommigen als iets te socialistisch beschouwd. Vóór 1914 was het woord "socialist" onder liberalen en katholieken een belediging. Het volstaat te kijken naar wat Gustave Rolin-Jaequemyns zegt over het internationaal arbeidsrecht. Voor hem is het de ergst mogelijke kwaad.

Bij deze opkomende generatie zijn er mannen die als gevolg van hun oorlogservaring de discipline van het internationaal recht echt zullen veranderen. Dit is het geval van Henri Rolin, geboren in 1891 en overleden in 1973. Deze socialist was voorzitter van de Senaat. Toen de oorlog uitbrak, had hij nog maar net zijn rechtenstudie beëindigd en was hij nog een jonge liberaal. Zijn situatie weerspiegelt een interessant fenomeen uit die tijd: het was niet ongebruikelijk dat sommigen hun carrière als liberaal begonnen en zich vervolgens aansloten bij het socialisme. Dit is het geval van Paul-Henri Spaak, die uiteindelijk zal toegeven dat hij twee weken bij de liberalen zat, en Fernand Dehousse, jurist en professor in Luik, die voor 1940 liberaal was en daarna socialist.

Henri Rolin is in zekere zin het zwarte schaap van zijn familie, maar dat vindt hij niet erg. Hij komt uit een liberale Gentse familie, met overwegend juristen, een familie uit de gegoede burgerij, ook al kende ze op het einde van de 19e eeuw een grote crisis en een aantal mislukkingen. Een broer pleegde overigens zelfmoord. Henri zelf voelt zich altijd al aangetrokken tot verloren zaken of in ieder geval tot de belangen van minderheden. Men vertelt graag dat hij als kind, tijdens de Boerenoorlog in Zuid-Afrika, de Boeren verdedigde tegen de Engelsen vanop zijn kleine houten paardje. Zoiets draagt natuurlijk bij tot iemands imago.

Léon De Smet, portret van Henri Rolin, voorzitter van de Senaat (1958)

Coll. Belgische Senaat, foto KIK-IRPA, Brussels. © SABAM, 2020.

Bij het uitbreken van de oorlog, trok hij al in 1914 naar het front. Tijdens mijn onderzoek heeft één element een grote indruk op mij gemaakt: Henri Rolin heeft voor zich het imago gecreëerd - en kreeg dat imago ook aangemeten - van een jurist in weerwil van alles, in tijden van oorlog, voor wie het omgaan met kameraden uit de arbeidersklasse een sociale openbaring is. Bij hem ontstaat hier het socialisme, wanneer hij in de loopgraven mannen uit alle sociale klassen en milieus ontmoet en die met dezelfde dapperheid ziet vechten. Hij zal er nog veel over praten.

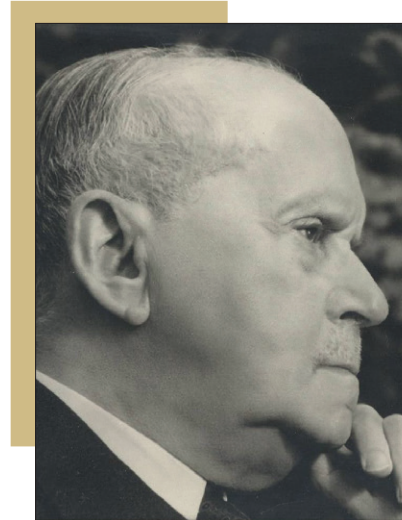
Een jurist in weerwil van alles, zei ik, want op 19 oktober 1914 raakt hij, in de buurt van Ieper, gewond. De verwonding van deze man, die toen nauwelijks bekend was, zal maar liefst drie keer verteld worden in 1914 en 1915, in kranten en in meer vertrouwelijke teksten. Een zeer lang relaas is van de hand van de zoon van historicus Henri Pirenne, Jacques Pirenne, eveneens historicus. Deze goede vriend van Henri Rolin zal dit beeld van de jurist in weerwil van alles bestendigen. Zo beschrijft hij hem, gewond uitgestrekt op de grond en zijn been vasthoudend, terwijl hij zijn strijdmakker een soort rechtscollege geeft. Is dat waar of niet? Het maakt niet uit. Interessant is dat men een toch vrij veel voorkomende verwonding een dergelijke teneur heeft gegeven. Men wil hoe langer hoe meer een soort fysieke held van het internationaal recht creëren. Zijn familie wordt in verband gebracht met het internationaal recht, maar hijzelf nog niet, en de oorlog zal hem daartoe brengen. Hij was zich ook bewust van die aanpak, van die wil om hem hiervan de belichaming te maken. Ik gebruikte deze

term overigens in de titel van een van mijn boeken. Het lichaam van een man werd door kogels getroffen en zijn familie belichaamt een discipline, want in België waren Rolin en Rolin-Jaequemyns in die tijd synoniem van "internationaal recht". Dit lichaam dat door een Duitse kogel is getroffen, vanwege een schending van het internationaal recht, staat symbool voor de man. Tijdens de hele oorlog zou dit proces zich alleen maar verder ontwikkelen, bijvoorbeeld in de vorm van heroïsche verhalen over de familie Rolin in de pers, de loopgravenpers en de pers in ballingschap. We weten dat een nicht van deze familie, die verpleegster was, onmiddellijk werd aangeworven in een ziekenboek, omdat zij een Rolin was en dit argument boven elke andere overweging stond. Hoe langer hoe meer wordt deze familie omgeven door een soort aura. Bovendien sneuvelden drie van de vier broers van Henri Rolin aan het front, wat er koning Albert heel uitzonderlijk toe bracht te suggereren dat Henri naar huis terug zou keren. Uiteraard weigerde die dat, en eiste hij in de frontlinie te worden geplaatst. Zijn fysieke moed is zeer reëel, maar deze situatie zal bijdragen aan de *legenda aurea* die tijdens de oorlog ontstond, net als zijn internationalisme en socialisme. Het werkt als een katalysator voor een man, maar ook voor het internationale recht. Na de oorlog zal hij een sleutelfiguur zijn.

In 1918-1919 stond Paul Hymans, onze minister van Buitenlandse Zaken, in Versailles aan het hoofd van de Belgische delegatie in Parijs, in het hotel Lotti. Henri Rolin was zijn assistent. Een jongeman op een belangrijke post dus. En omdat hij destijds luitenant bij de artillerie was, werden de bijeenkomsten in uniform gehouden, wat een bijzondere sfeer schiep. De oorlog was nog niet voorbij, maar ging door in Oost-Europa. Die conflicten werden ten onrechte als randgebeurtenissen omschreven. Een conflict is echter nooit een randgebeurtenis; het is een conflict.

Henri Rolin zal steeds belangrijker worden. Hij treedt toe tot een nieuwe structuur, de juridische dienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken, die vóór 1918 in België niet bestond. In Frankrijk bestond er al één, ondanks enige vertraging op dit gebied, alsook in het Verenigd Koninkrijk. In België is de rekrutering van diplomaten in handen van een vage commissie onder het voorzitterschap van ministers op rust. Maar in 1918 wordt de juridische expertise geprofessionaliseerd en treedt Henri Rolin toe tot die structuur.

Nog iemand die zich onderscheiden heeft, is Charles De Visscher. Hij was afkomstig van Gent, doceerde eerst aan de Gentse universiteit en vervolgens, vanaf 1930, aan de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn zoon, Paul De Visscher, was trouwens hoogleraar Europees recht. Charles De Visscher was een propagandist. Hij is het prototype van de jurist die een nieuw actiemiddel vindt in de propaganda. En wat dat betreft, bleek de Eerste Wereldoorlog fundamenteel.

Charles De Visscher (1884-1973)

© Familie van Charles De Visscher,
CC-BY-SA
https://nl.wikipedia.org/wiki/Charles_De_Visscher

Het verhaal van de propaganda is oud: 1622, de Jezuiten, de propaganda voor het geloof enz. Men moet echter tot het begin van de 20e eeuw wachten vooraleer propaganda een politiek hulpmiddel wordt waarmee men de massa bereikt.

Charles De Visscher verblijft in ballingschap in Engeland, in Oxford. Daar wordt zijn zoon Paul geboren, die door geboorte Engelsman is. Hij schrijft er een aantal heel korte memo's, pamfletten, korte verhandelingen in het Engels en in het Frans, die vertaald worden in zes of zeven talen, waaronder het Italiaans, het Duits, het Roemeens, bijvoorbeeld om de Roemenen te overtuigen in de oorlog te stappen. Die geschriften, documenten die voor de naoorlogse periode bestemd zijn, worden in 1914, 1915, 1916 gepubliceerd. Een van de propagandabrochures van Charles De Visscher heeft als titel *Belgium's Case, a Judicial Enquiry*. Het doel van die brochure is een soort inventaris te maken van de Duitse plunderingen in België. Charles De Visscher is een van de eersten die de stap zetten om zich af te vragen wat het recht moet uitvinden om Duitsland te straffen. Keizer Wilhelm II blijkt berecht te moeten worden. Dat is nieuw: voordien werd een staatshoofd na een oorlog niet berecht. Zoals u weet is hij uiteindelijk nooit berecht. Het korte proces dat in 1923 in Leipzig plaatsvond, had maar weinig om het lijf.

Voor Charles De Visscher wordt Wilhelm II de man die juridisch moet worden neergehaald. Op die manier zal hij aan de wieg staan van een instelling

waarin de Belgen een heel belangrijke rol zullen spelen, het Permanent Hof van Internationale Justitie, de voorganger van het vandaag welbekende Internationaal Gerechtshof van Den Haag. Het Permanent Hof van Internationale Justitie, dat in 1922 werd opgericht, had tot doel Wilhelm II strafrechtelijk te berechten.

Men vindt dat die man het onaantastbare verdragenrecht heeft geschonden. Charles De Visscher wordt één van de eersten die dit project verdedigen, al in 1914-1915. Het idee van een Hof is oud, maar hij ziet dan, met als argument de schending van de Belgische neutraliteit, de mogelijkheid om de opkomst van het internationaal recht in gang te zetten. Tot dan werd het beschouwd als een theoretisch en statisch recht, dat misschien zou verdwijnen. In 1914 werd zijn nut zelfs nog in vraag gesteld, aangezien het de oorlog niet kon voorkomen en de neutraliteit geschonden werd.

De Belgische neutraliteit bevindt zich in hetzelfde register. Bestaat ze juridisch nog op 4 augustus 1914? Die vraag veroorzaakte heel lange discussies en talrijke publicaties. Officieel werd ze in november 1918 opgeheven. De Kamer van volksvertegenwoordigers vergaderde daar heel discreet over. Het debat is overigens niet in de Parlementaire Handelingen opgenomen. De Belgische neutraliteit wordt opgeheven. Maar volgens sommigen bestaat die neutraliteit in feite al in oktober 1914 niet meer. Ik laat het debat aan de juristen, maar indertijd was de vraag essentieel.

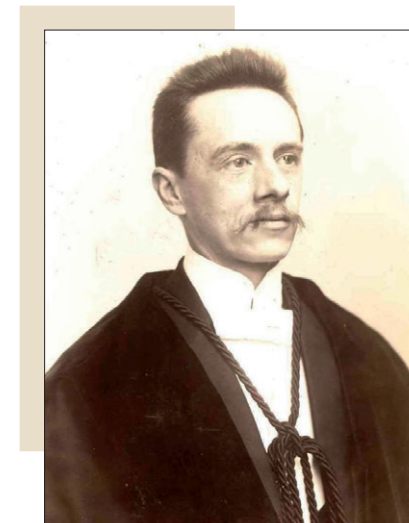
Charles De Visscher is gevoeliger dan Rolin voor een christelijke inspiratiebron, heeft meer interesse voor de overwegingen van het natuurrecht, en is in bepaalde opzichten minder positivistisch, ook al zal hij dat naar het einde van zijn leven toe meer worden. Hij zal dus de tweede kompaan worden in de befaamde juridische dienst die in 1918 werd opgericht en die in België in feite de stem van het internationaal recht werd. Deze mannen zijn tussen 25 en 35 jaar oud, wat heel jong is.

De derde van de bende was de ietwat minder bekende maar fascinerende Ernest Mahaim, aanvankelijk hoogleraar politieke economie in Luik. Hij was wat ouder, geboren in 1865, en was dus oud genoeg om de vader te zijn van beide andere protagonisten. Toen hij 21 was, maakte hij iets mee dat hij zijn leven lang zou meedragen: de grote arbeidersstakingen van 1886 in Luik en Charleroi. Er vielen doden. Indertijd had men het over een sociale windstoot. Ernest Mahaim realiseert zich dan waartoe de afwezigheid van arbeidsrecht kon leiden. Hij begint daar dan over na te denken, in volstrekte afzondering. Men verdenkt hem als economist en jurist van socialisme, wat in die tijd van katholieke regeringen absoluut verwerpelijk is. Als het erop lijkt dat hij tot hoogleraar in Luik zal worden verkozen,

zal Charles Woeste hemel en aarde bewegen om zijn benoeming te voorkomen. Zonder succes echter, want die wens stond in het testament van zijn hoogleraar, Émile de Laveleye. Dat geeft een idee van wat er op het spel stond. Een hoogleraar die voor het arbeidsrecht gewonnen is, toen het nog arbeidersrecht genoemd, was een dringende zaak en een heet hangijzer.

Meer dan dertig jaar lang, van 1886 tot 1918, zal Mahaim een soort eenzame pelgrim van het internationaal arbeidsrecht zijn. Hij vindt dat dit recht moet openstaan voor de andere landen, maar in de Belgische context, waar weinig begrip is voor het probleem, staat Mahaim eigenlijk alleen. Zijn beste vrienden wonen in het buitenland - Albert Thomas, minister van Werk tijdens de Eerste Wereldoorlog en vriend van Jaurès, bevindt zich in Frankrijk. Hij staat ook dicht bij de Duitsers en bij hen die men de professoren van het "socialisme van de leerstoel" noemde, een stroming die stelt dat een hoogleraar door zijn lessen de samenleving kan veranderen. Ernest Mahaim is overtuigd van dat idee, is erdoor gepassioneerd. Ik ben altijd onder de indruk geweest van de duurzaamheid van zijn werk. Men zegt nochtans dat een historicus dat nooit mag zijn, maar ik beken dat ik geëmotioneerd was.

Bij het uitbreken van de oorlog was Ernest Mahaim te oud om nog te vechten. Heel snel wil hij zich echter nuttig maken en richt hij in Luik een werkloosheidskas op. Vaak vergeet men dat er tijdens de oorlog veel werklozen waren; in 1918 ging het om 80%. Dat was een sociale ramp.

Ernest Mahaim (1865-1938)

© Uliège
https://www.news.uliege.be/upload/docs/application/pdf/2019-02/ernest_mahaim.pdf

Er was een waanzinnige inflatie. Men spreekt heel weinig over de economische problemen vlak na de oorlog, maar de werkloosheid was één van de ergste. Mahaim publiceert in 1914 een hele reeks onderzoeken, waarin hij duidelijk zegt dat de bezettingstoestand een duizelingwekkende werkloosheid zal veroorzaken. Vier jaar later wordt dat bewaarheid.

Ernest Mahaim richt dus een werkloosheidskas op, zoals Louis Varlez dat in Gent had gedaan. Dat is in feite de basis van een vorm van lokale coöperatieve in België. Het zijn heel belangrijke sociale laboratoria. Tijdens de oorlog is hij dus met die problemen bezig en wanneer het conflict afgelopen is, wordt die man, die vóór de oorlog zo ongeveer alleen stond - men weigerde in die tijd middelen te besteden aan een project van internationaal arbeidersrecht of van arbeidsrecht - door koning Albert I naar Versailles geroepen om er deel uit te maken van de Belgische delegatie. De Conferentie van Versailles belast Ernest Mahaim ermee deel 13 van het Verdrag van Versailles, over arbeid, te schrijven. Ik ben van oordeel dat het een eeuw later tot de minst verouderde delen behoort. Het is ook het deel dat na de oorlog het snelst van kracht werd. Het gaat over het sociaal aspect en het arbeidsrecht. Wat de Volkenbond echter betreft, waren de zaken op politiek en economisch gebied veel problematischer - en dan heb ik het nog niet over het militaire, waar Europa faalt.

Ernest Mahaim schrijft dus dat deel 13 van het Verdrag, samen met twee Franse en twee Italiaanse collega's. De Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) wordt opgericht alsook het Internationaal Arbeidsbureau (IAB) en in de jaren 1920 zal Ernest Mahaim het voorzitterschap waarnemen van de Internationale Arbeidsconferentie.

Deze man geeft dus nog tijdens de oorlog vorm aan een rechtstak die voor 1914 nauwelijks aandacht kreeg, om in 1918 in België en internationaal uit te groeien tot een soort juridische pionier. Daarvan getuigen rond 1925 muntstukjes met de beeltenis van de Belgische helden van die tijd. Daaronder waren Henri Pirenne, Ernest Solvay, koning Albert I en Ernest Mahaim - één van hen is nu een beetje vergeten. Het toont goed aan hoezeer het arbeidsrecht in 1925 voor België een speerpuntdiscipline en een ware bron van trots was. In de jaren 1930 zal Mahaim zich heel kritisch opstellen tegenover de bureaucrativering van de IAO en het IAB, maar dat is een ander verhaal.

Voor een historicus biedt het bestuderen van een man als Ernest Mahaim de kans om zijn historische nalatenschap in te schatten. Hij is in 1938 een natuurlijke dood gestorven. De Gestapo heeft in het begin van de oorlog zijn kantoor verzegeld en zijn archieven in beslag genomen. Na de Twee-

de Wereldoorlog zijn zij, zoals vele archieven, overgebracht naar Rusland. Zij werden er rond 2000 teruggevonden.

Het is een belangrijk parcours. Het valt op hoeveel belangstelling de Duitse overheid had voor het werk van sommige academici, zo veel dat zij beslag op hun werken legden. Voor haar waren sommige domeinen en personen sleutelelementen in het vooroorlogse België, Frankrijk of Italië, wat bewijst hoe belangrijk sommige onderzoeken en successen zijn geweest.

Om deze generatie die de Eerste Wereldoorlog heeft meegemaakt goed te begrijpen, moet men voor ogen houden dat vóór 1914, velen onder hen - Henri Rolin, Maurice Bourquin van de ULB, een heel belangrijk man over wie ik niet heb gesproken, Charles De Visscher, Ernest Mahaim - in de eerste plaats begaan waren met sociaal recht, omdat zij overtuigd waren van de noodzaak van wetgeving op dit vlak. Alles wijst erop dat zij geboeid waren door dit onderwerp. Met uitzondering van Ernest Mahaim, die bij het arbeidsrecht is gebleven, spitsten zij zich na de Eerste Wereldoorlog toe op wat men het volkenrecht noemde, het internationaal recht. Deze generatie heeft dus een sociale, zo niet sociologische, benadering van het internationaal recht, terwijl juristen in de 19e eeuw aanvankelijk vooral belangstelling hadden voor maritiem recht. Deze belangstelling gaat terug tot de 16e eeuw, toen waterwegen de voornaamste bron van onenigheid tussen landen waren, en er dus behoefte was aan het bestuderen van het maritiem recht.

Deze erkende expertise, en het feit dat verschillende Belgische juristen het internationaal recht belichamen, zal duren tot 1936.

Zoals u weet, keert België in dat jaar terug naar de vrijwillige neutraliteit, op aandringen van Leopold III, Paul-Henri Spaak, en vooral Fernand Vanlangenhove, die secretaris-generaal voor Buitenlandse Zaken was, en een jurist die men vaak vergeet, Fernand Muls, die volgens mij het echte brein achter de neutraliteitspolitiek was. In die periode ontstaat geleidelijk aan een tendens bij de Belgische politieke elite, kabinetsleden, enz. om het internationalisme, het internationaal recht, te verwerpen. Paul-Henri Spaak hield niet van deze discipline. In een toespraak uit 1936 zegt hij heel duidelijk dat het internationaal recht ofwel moet evolueren in een richting die hij niet nader bepaalt, ofwel een kleinere rol moet spelen. Deze periode luidt dus het einde in van de waardering voor deze manier van handelen en van de generatie die het beeld heeft uitgedragen van België als een land dat zowel heldhaftigheid en martelaarschap als deskundigheid belichaamt.

Zo kom ik terug bij de eerste woorden van mijn lezing. Het internationaal recht en België hebben elkaar gevonden tijdens de oorlog van 1914-1918. Er is sprake van een soort syncretisme, een vereenzelviging van een vakgebied en een land. Het probleem is echter dat België op het einde van het conflict en vlak erna, tussen 1918 en 1922, een soort droombeeld van zichzelf heeft. Het denkt ten onrechte dat de hele wereld op hem zit te wachten en het martelarenland, *Poor Little Belgium*, zal verwelkomen. Het denkt ten onrechte dat het als eerste werd aangevallen. Het denkt het recht te belichamen, en dat het de rol moet opnemen van scheidsrechter in conflicten tussen de grote mogendheden. Tot 1922-1923 is er heel duidelijk sprake van een soort blindheid van de leden van de Belgische elite wat hun eigen representativiteit betreft. Zij hebben bijvoorbeeld niet gezien dat de landen van Latijns-Amerika volop hun intrede deden op het internationale toneel.

In de Volkenbond te Genève hebben Chili, Peru, Brazilië en Cuba inspraak. En Amerikanen of Fransen praten liever met een Braziliaan dan met een Belg, die vaak pedant is en wat vermoeiend met zijn martelaarschap. Bovendien wil men in 1918-1920 de oorlog een beetje vergeten.

Beknopte bibliografie

- Vincent GENIN, "Incarnar le droit international, Du mythe juridique au déclassé international de la Belgique (1914-1940)." Brussel-Parijs-Bern, 2018, reeks "Enjeux internationaux", nr 43.
- Vincent GENIN, "Le Laboratoire belge du droit international. Une communauté épistémologique et internationale de juristes (1869-1914)." Brussel, 2018, reeks "Mémoires", deel XIX.

LEZING
Belgische Senaat

17 mei 2019

Erik De Soir
Domain Manager
Human Factors &
Medicine, Koninklijk
Hooger Instituut
voor Defensie

Magali Huret
Diensthoudster van de
Dienst Individuele Hulp
binnen het Centrum voor
Geestelijke Gezondheids-
zorg, Militair Hospitaal
Koningin Astrid

Shell shock en oorlogstrauma's. Hoe impacteren psychische letsels de slachtoffers en de maatschappij?

Majoor dr. Erik De Soir

Ik zal eerder de militair-historische kant van trauma's belichten, en collega Huret zal zich toespitsen op het hedendaagse aspect, met inbegrip van het oogpunt van Defensie. Zij zal ingaan op de vraag wat de krijgsmacht probeert te doen om onze landgenoten en ons land ten dienste te zijn in tijden van crisis, en hoe de krijgsmacht met trauma's omgaat.

Ik ben als militair psycholoog erg geïnspireerd geraakt door het werk van een van mijn meesters, de befaamde Louis Crocq. Hij is 92 jaar en geeft nog les aan de universiteit van Parijs en geeft ook nog steeds lezingen. Hij werd destijds als militair psychiater ingezet in Indochina en in de oorlog van Algerije. Hij heeft enerzijds als psychiater en anderzijds als generaal een indrukwekkend oeuvre opgebouwd. Crocq ziet vier grote fasen in de historiek van het trauma sinds de Oudheid: de fase van de voorlopers, de stichters, de opvolgers en de vernieuwers.¹ Het tweede deel van de lezing zal over de vernieuwers gaan. Ik zal de historische kant belichten.

Hoe komt het dat we cyclisch omgaan met een gegeven

als trauma? Een Engelse collega-historicus, Ben Shephard, stelt in zijn boek *The War of Nerves: "Trauma is always forgotten, then studied, then understood, then exaggerated and then forgotten again."*² Een nieuwe fase die er recent is bijgekomen, is dat de impact van trauma soms overdreven wordt. In de maatschappij van vandaag zien we al sinds enkele jaren dat we anders omgaan met emotioneel belastende en schokkende ervaringen die bij het leven horen. Het is belangrijk dat mensen de kracht en de tijd krijgen om op basis van hun eigen weerstand, hun mentale weerbaarheid - *résilience* in het Frans en *resilience* in het Engels - eerst terug overeind te krabbelen vooraleer we hen gaan omringen met psychologen en psychiaters. Dat is zeker waar voor *first responders* van geüniformeerde diensten, voor militairen, politiemensen, brandweerlui, spoedhulpverleners, waarvan we kunnen verwachten dat ze door hun beroepskeuze en door de aard van hun training een zekere weerstand opbouwen om met schokkende ervaringen om te gaan. Tegelijkertijd worstelen we er vandaag nog altijd heel erg mee om mensen in ons land, die een traumatiserende ervaring hebben opgelopen, de gepaste hulp te geven.

De voorlopers

Laat ons teruggaan in de geschiedenis, tot bij de voorlopers. Er bestaat een anekdote, naar aanleiding van de veldslag van Marathon - de term marathon bij het lopen is daarvan afkomstig - waarin wordt verteld dat een man die het nieuws wilde gaan overbrengen dat de nederlaag nakende was, op het ogenblik dat hij geconfronteerd werd met de herbeleving van de veldslag, blind werd.

In de negentiende en de twintigste eeuw zou men dat hysterische conversie hebben genoemd. Als iemand oog in oog staat met de dood of met een vitale dreiging, verliest hij soms een aantal capaciteiten. Met een modernere term noemen we dat vandaag: dissociatie.

Dissociatie

Als toehoorder in het publiek, zit u hier vandaag in deze prachtige zaal en kijkt u naar mij. Via de associatie van alles wat u via uw zintuigen opvangt, door het zien, horen, ruiken en voelen komt u tot een beleving. Als iemand u morgen vraagt hoe de lezing was, zal u daar kunnen op terugblikken. Ik vraag u niet om u dat voor te stellen, maar mochten nu de deuren openvliegen en er stormen gemaskerde mannen binnen, die met Kalasjnikovs op ons beginnen te vuren, dan zou onze beleving waarschijnlijk uiteenvallen in ruwe fragmenten. Een groot stuk van die beleving zouden we zelfs kwijtraken. De eerste reactie zou dan wellicht die van het brein

op dierlijk niveau zijn: om te vluchten. Pas als we buiten in veiligheid zijn, zullen we ons de vraag stellen hoe het met onze vrienden zou zijn die bij ons waren.

Pas nadat we onszelf in veiligheid hebben gebracht, zullen we ons afvragen of we moeten terugkeren om te kijken of we iemand kunnen helpen. De natuurlijke drijfveer om te willen en te moeten overleven is een moeilijke problematiek in oorlogstijd. Daar kan het gebeuren dat je met strijdmakers in een put zit en de ene na de andere wordt doodgeschoten. Het kan gebeuren dat je bedreigd wordt en je niet die natuurlijke overlevingsrespons hebt. Daardoor kan op bepaalde momenten het zicht uitvallen, kunnen er verlammingen optreden, enzovoort.

Er zijn teksten overgeleverd, bijvoorbeeld uit de Oudheid, met daarin dromen over de oorlog, zoals in *De Rerum Natura*³; zo ook uit de Middeleeuwen, bijvoorbeeld in de *Chroniques de Froissart*⁴. Daarin werden al de typische symptomen van trauma beschreven, met daarin steeds elementen van het overleven, het vluchten voor het gevaar en het ontstaan naderhand van vermijdingsgedrag en herbelevingsgedrag.

In de kunst vinden we veel vormen van trauma terug. Getuigenissen uit de tijd van de godsdienstoorlogen gewagen van het feit dat Karel IX van Frankrijk dag en nacht overvallen werd door hallucinaties en nachtmerries. Dat zijn heel accurate beschrijvingen van wat mensen ook nu meemaken na een terreuraanslag, een verkeersongeval of een noodincident met een vliegtuig.

Een ander voorbeeld vinden we bij Théodore Agrippa d'Aubigné⁵ die, wanneer hij de wreedheden en het lijden van de bevolking beschrijft, ook zegt: "*Mes cheveux étonnés hérissent en ma tête*". Ook nu zouden mensen nog zeggen: "de haren rezen mij te berge", of "een rilling ging door mijn lichaam" wanneer ze het hebben over het moment waarop ze dachten dat het met hen gedaan was. Typisch voor een traumatiserende ervaring is dat mensen menen dat hun laatste uur geslagen heeft.

In het werk van Shakespeare is ook veel terug te vinden over nachtmerries. Zowel in *Romeo en Julia*, *Hendrik IV* als in *Macbeth* gaat het vaak over dat soort automatismen: nachtelijke dromen of flashbacks van het gevecht, waaruit mensen badend in het zweet wakker worden en luidkeels om hulp roepen.

La névrose traumatique

In de negentiende eeuw viel men terug op een oude terminologie: *la névrose traumatique*. Vandaag spreken we over een posttraumatische

stresstoornis. We noemen het een stoornis. In het Frans vindt men wel eens de termen *trouble* of *syndrome* en in het Engels *disorder*. De vroegere benaming in het Frans was *état de stress post-traumatique*. We worstelen dus een beetje met de terminologie. Is het een stoornis of een toestand? Als we over *névrose* spreken wordt er vanuit gegaan dat iemands reactie op een levensbedreigende ervaring bepaald wordt door wat die persoon in zijn leven vóór het trauma heeft meegemaakt.

Vandaag kan vrij goed gedocumenteerd worden dat een groot deel van iemands reactie op een emotionele schokervaring voor een groot deel al ingebakken is. Het is geconditioneerd door de geestelijke gezondheid vóór die impact. Dat wordt soms vergeten. Als psychotherapeut worstel ik er soms mee dat ik mensen van geüniformeerde diensten doorverwezen krijg die na een bepaalde ramp niet meer functioneren, maar waarbij ik na enkele sessies vaststel dat ze vóór die ramp ook al niet functioneerden. Dat kan niet worden veralgemeend. Er zijn ervaringen die dermate extreem zijn waarvan we kunnen verwachten dat iedereen die ze meemaakt, zal disfunctioneren.

Les névroses de la circulation

Er wordt ook gesproken over *les névroses de la circulation*. Bij het ontstaan van de spoorwegen en de treinen in Europa dacht men dat het trauma bij slachtoffers van zware treinongevallen te wijten was aan *railway spine syndrome*: door de schok op de rug en het centrale zenuwstelsel zouden mensen symptomen vertonen. Dat moeten we plaatsen in de evolutie van de psychiatrie als wetenschap. Pas recent is men gaan aanvaarden dat op basis van psychische redenen mensen psychische symptomen kunnen vertonen. In de achttiende en negentiende eeuw werd er in de psychiatrie van uitgegaan dat als iemand symptomen vertoont, zoals degene die we bij een traumapatiënt zien, er een organische oorzaak moest zijn.

Eigenlijk is die visie nog niet helemaal verdwenen. Er worden honderdduizenden dollars gepompt in het onderzoek naar veteranen uit Irak en Afghanistan. Daarin wordt er bij de Amerikanen nog steeds een syndroom beschreven dat *mild traumatic brain injury* genoemd wordt. Onderzoekers gaan ervan uit dat onder meer door ontploffingen hersenschade plaatsvindt bij de betrokken soldaten.

Diezelfde opvatting vinden we terug in wat *l'effet du vent du boulet* werd genoemd: het snepende geluid van kanonkogels zou schade veroorzaken aan de hersenen. Over de slag van Valmy, waar Goethe⁶ over spreekt, lezen we in velddagboeken heel goede beschrijvingen van wat vandaag "depersonalisatie" genoemd wordt; wat vaak voorkomt bij mensen die

zich in een zeer bedreigende context bevinden. Ze krijgen de indruk dat de gebeurtenissen hen niet overkomen, maar dat ze in een nachtmerrie zitten. Bij brandweerlui is het vaak zo dat ze slachtoffers die ze kennen pas na de interventie echt herkennen. Zo ook wordt een kind dat is gestorven op de achterbank van een voertuig soms gezien als een pop. Pas achteraf dringt het tot hen door dat het een kind was. Er is "derealisatie", "depersonalisatie" en "tunnelervaring". Er is sowieso een veranderende bewust-zijnstoestand. De traumatische trance kan men vergelijken met een vorm van hypnotische trance.

Ten tijde van de oorlogen van Napoleon waren er vele beschrijvingen van *l'effet du vent du boulet*, een staat van beperkte waarneming waarin een persoon door angst en bedreiging terecht komt. Paul Briquet spreekt van *l'hystérie post-émotionnelle*, *l'hystérie post-commotionnelle*⁷, het cerebraal syndroom waarover ik al sprak. In de vreselijke Amerikaanse Secessieoorlog beschreven Da Costa en McGray het *soldier's heart*-syndroom met een blijvende hartslag van 120 slagen per minuut.⁸ Vandaag zouden we dat beschrijven als een persistente dissociatie met een permanente agitatie.

De stichters

De *névrose traumatique* wordt voor het eerst beschreven door Hermann Oppenheim, een Duitse psychiater. Hij heeft het over obsederende intrusieve herinneringen aan het gebeuren, slaapstoornissen, nachtmerries, fobisch gedrag en emotionele instabiliteit.⁹ Eigenlijk vinden we in deze beschrijving heel veel terug van wat we nu een posttraumatische stressstoornis (PTSS) noemen. Interessant is ook dat hij als eerste het concept *Schreck* beschrijft, een term die heel moeilijk in het Nederlands te vertalen is en in het Frans het best met *l'effroi* kan worden weergegeven. In deze heel specifieke toestand bevriest men (spreekwoordelijk) en komt men terecht in een leegte, een toestand van het totale niets, als bevroren en in extreme verlatenheid. Dat is het moment waarvan mensen zeggen: "de haartjes op mijn rug stonden recht". Het is heel kort en pas daarna volgt het hele complex van angstsymptomen en lichamelijke stresssymptomen, die ervoor zorgen dat je gaat lopen voor je leven.

Pierre Janet beschrijft in zijn doctoraatsthesis *Les automatismes psychologiques*¹⁰ al heel goed en accuraat wat er bij traumatisering gebeurt. Een bepaalde gebeurtenis of situatie heeft een dermate indringende impact, dringt figuurlijk binnen in de psyche, is daar niet "verteerbaar" en laat er een pathogene kern na waardoor het individu altijd opnieuw en opnieuw naar de situatie van traumatisering gaat in een poging de blokkering te

overstijgen. In alle verschillende versies en vormen van psychotherapie vandaag moeten we vroeg of laat met de patiënt teruggaan naar de situatie *in vivo* of *in vitro* die aanleunt bij het moment van traumatisering om daar het moment waarop het hele defensieapparaat van het psychisme is stilgevallen te overstijgen. Pierre Janet sprak later ook over *l'idée fixe*, een ongelukkig gekozen term, want het gaat niet om een idee, maar eerder over een geheel van hoofdzakelijk somatische, lichamelijke belevingen en psychisch-emotionele resten die aanwezig blijven na de confrontatie met bedreiging en dood. Bij Freud komen we het tegen als *l'hystérie traumatique*. Jean Crocq, een Belgisch arts, schreef met *Les névroses traumatiques* een van de mooiste en oudste werken over trauma.¹¹

Er is dus steeds weer die wisselende terminologie. Men spreekt over *neurose* en over *stupor*; het volledige stilvallen. Dat sluit aan bij de toestand die in verband met Wereldoorlog I *shell shock* wordt genoemd.

De opvolgers

Shell shock is een shock die veroorzaakt wordt door permanente *shelling*, dat is het permanent gebombardeerd worden. Een modern verhaal van *shell shock* zien we in de eerste Irakoorlog, waarin de Amerikanen eerst Operatie *Desert Shield* hebben uitgevoerd, waarbij gedurende drie maan-

Australian Advanced Dressing Station in Passchendaele, 1917. De gewonde soldaat links beneden heeft de "thousand yard stare" (duizend meter blik), typisch voor shell shockslachtoffers.

© British Government, Public Domain.

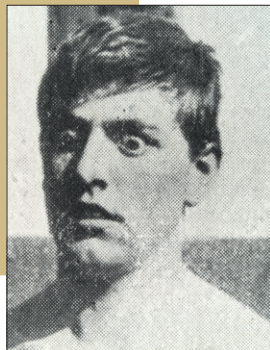
den Irakese stellingen werden gebombardeerd. Deze operatie werd gevolgd door Operatie Desert Storm, een reeks luchtaanvallen waarna tanken en infanterie-eenheden alleen nog maar moesten gaan "opruimen", om het oneerbiedig uit te drukken. Misschien herinnert u zich nog de beelden van de lange rijen van volledig verwarde Irakese soldaten in de woestijn.

Die shell shock werd goed weergegeven in twee korte filmpjes, die u nu te zien krijgt.

Eerste getuigenis

"En septembre 1914, le front se stabilise et la guerre de position commence. Les soldats sont enterrés dans des tranchées et les pertes par bombardements d'artillerie sont massives. À ce moment-là, apparaissent de nombreux cas présentant d'étranges symptômes.

Les sujets revenant des champs de bataille pilonnés se tiennent debout, désorientés dans le temps et dans l'espace. Ils souffrent de troubles de la mémoire et sont obnubilés par ce qu'ils ont vu. On pense que ce mal est commotionnel, avec peut-être des lésions toxiques dues à des gaz d'explosion. On imagine que les cellules cérébrales elles-mêmes auraient pu, sous le coup de la peur, dégager ces substances toxiques. Un psychologue anglais, Charles Myers, suppose que tous ces dégâts ont été causés au moment de l'explosion des obus et c'est pourquoi il les baptise « obusite » ou « shell shock », en anglais."¹²

Patiënt die aan shell shock lijdt (oorlogsneurose)

© Wellcome Collection, London (L0023554), CC BY 4.0.

Tweede getuigenis

"(...) le shell shock recouvrait beaucoup de choses différentes.

Il y avait des syndromes commotionnels légers qui présentaient, au bout de deux ou trois jours, une symptomatologie névrotique qui devenait chronique. Soit dans le versant anxieux, avec des sujets qui avaient d'énormes crises d'angoisse qui leur serraient la poitrine, avec des battements de cœur pouvant atteindre 140-150 pulsations à la minute, soit, à l'opposé, avec des sujets qui apparemment étaient assez indifférents mais présentaient des symptômes d'impotence fonctionnelle qui étaient de l'hystérie de conversion, c'est-à-dire des cécités, des surdités, des aphonies qui pouvaient durer un mois, deux mois, et qui étaient dues uniquement à l'émotion, ou encore des tremblements persistants, des secousses cloniques de toute l'épaule, de tout le corps, ou encore le fait de ne pas pouvoir marcher ni se tenir debout, ou encore le fait d'être plié en deux, ou encore des démarches particulières : démarches du trotteur, du frotteur, du pas de l'oie - en levant les genoux.

Des quantités de choses ont été décrites comme cela pendant la guerre 14-18, qui étaient en fait de l'hystérie de guerre. À cause de cela, on a réhabilité les termes de « névrose de guerre » et de « psychonévrose de guerre » pour indiquer que ces névrozes étaient vraiment d'origine psychologique, dues à un choc psychologique."¹³

Ik rond af met wat cruciaal is. Op de oude beelden van de Eerste Wereldoorlog zagen we mensen die niet fysiek gewond zijn, maar die lopen alsof ze gewond zijn en zich gedragen alsof ze het trauma aan het herbeleven zijn. Vandaag gebruiken we in onze therapie nog altijd de inzichten van Charles Myers die in zijn werk *Shell Shock in France*¹⁴ met talrijke beschrijvingen van soldaten aan het front, heeft vastgesteld dat bij een getraumatiseerde een deel van de persoonlijkheid het trauma altijd opnieuw herbeleeft. Die persoonlijkheid bevat een geheel van emotionele, sensorische en cognitieve elementen die altijd in *trauma time* zitten. Er zijn ook delen van de persoonlijkheid die schijnbaar normaal functioneren. Veel getraumatiseerden gaan gewoon werken. In onze samenleving zijn naar schatting één op vier vrouwen slachtoffer van vroegtijdige traumatisering. We weten dat niet en zien dat niet. Die mensen leiden een schijnbaar normaal leven, maar maken op bepaalde momenten van hun dag contact met dat trauma, dan switcht de schakelaar als het ware naar het getraumatiseerde deel. In de traumatherapie gaan we dan fasegericht te werk. We geven die mensen eerst een stabilisatiefase, waarin we hen leren omgaan met hun symptomen. Daarna zoeken we in fase 2 een manier om hen te confronteren met hun symptomen en met wat hen getraumatiseerd

heeft, om hen in fase 3 hopelijk zover te krijgen dat ze hun leven kunnen verder zetten, waarbij ze steeds meer tijd investeren in dat leven en steeds minder in dat trauma.

De vernieuwers

Mijn collega Magali Huret zal schetsen hoe we vandaag met dit soort fenomenen omgaan en hoeveel we van die oude pathologie nog terugzien.

Commandant Magali Huret

Trauma is zo'n breed onderwerp, dat ik om er in een kort tijdsbestek over te spreken, keuzes heb moeten maken. Zoals u misschien weet, treedt post-traumatische stress in interactie met de verschillende intensiteitsniveaus van stress. De basisstress is de stress van het dagelijks leven. Vervolgens is er de cumulatieve stress door onverwachte tegenslagen: de auto die defect is en vervangen moet worden, een zieke moeder die in het ziekenhuis moet worden opgenomen, enz., om van de stress op het werk nog te zwijgen. Op dergelijke stress reageren we vrij goed. We kunnen er een bepaalde dosis van verdragen, of hij nu positief dan wel negatief is. Je kan het psychisch stelsel als een bol zien. De stress stuitert tegen die bol, veroorzaakt er een deuk in, maar de bol krijgt zijn oorspronkelijke vorm terug, omdat de persoon het gebeuren het hoofd biedt. Traumatische stress is iets helemaal anders, want het doorboort de bol en treft ons in het diepste van ons wezen, met het risico dat zich een acuut stressyndroom ontwikkelt of, op langere termijn, een posttraumatisch stressyndroom (PTSS).

Wat is een potentieel traumatiserend incident?

Niemand weet wanneer het zich zal voordoen. 's Morgens verlaat men het huis en wenst zijn naasten een goede dag toe, ervan overtuigd dat men ze 's avonds zal terugzien, terwijl niets zegt dat dit het geval zal zijn. U zal me een zwartkijker noemen! Om die intrinsieke onzekerheid te verdragen, hebben wij een basisgeloof ontwikkeld waardoor we denken dat we in een wereld leven die voldoende beheersbaar, veilig, rechtvaardig en voorspelbaar is. Iedereen weet in principe wat hij morgen, overmorgen, enz. zal doen.

Maar wie door de aanslagen van 22 maart 2016 getroffen werd, heeft het huis met die instelling verlaten. Ze hadden geen idee wat hun die dag te wachten stond. Dat is trouwens een van de kenmerken van een kritiek of potentieel traumatiserend incident.

Het is een gebeurtenis waarop de persoon niet kan reageren, die hij slechts kan ondergaan en die een hevig gevoel van onmacht zal veroorzaken. Dat moment zal in ontzetting, angst en vrees worden beleefd. De eigen fysieke en/of psychologische integriteit of die van een ander dreigt immers te worden geschonden. Heel vaak gaat het om een gebeurtenis die zich slechts eenmaal in het leven zal voordoen en die het basisgeloof van de slachtoffers helemaal verstoort. Men wordt zich van iets bewust: men controleert niets en niets is voorspelbaar. Alles stort in. De therapeutische aanpak bestaat erin de persoon weer voeling te doen krijgen met zijn basisgeloof, hem opnieuw het gevoel te geven dat hij veilig is. Die gebeurtenissen veroorzaken meestal zowel stoffelijke als lichamelijke en psychische schade. De reactie zal verschillen al naargelang het om een natuurramp of een opzettelijke daad gaat, zoals een aanslag of een *homejacking*.

Naar schatting 40% van de bevolking zal in de loop van zijn leven een potentieel traumatisch incident meemaken. Gelukkig dreigt slechts 5 à 10% van die mensen een PTSS te ontwikkelen. De grote meerderheid van de mensen "verteen" wat hun overkomen is goed.

Het zevenstappenplan van het Militair Hospitaal Koningin Astrid

Het Centrum voor geestelijke gezondheidszorg van het Militair Hospitaal werkt met een zevenstappenplan. Die methode gebruikt men telkens wanneer er een incident plaatsvindt, om er zeker van te zijn dat men niemand vergeet en dat men elke stap van de zorg goed in acht neemt. Eerst en vooral doet men zijn best om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over wat er gebeurd is. Vervolgens probeert men de doelgroepen te identificeren: de rechtstreeks getroffen slachtoffers, de getuigen, de naasten en de medisch-psychisch-sociale, politieke of andere hulpverleners. De volgende stap is het bepalen van de impact: wat voelen de getroffen personen? Wat hebben ze nodig om te proberen te recupereren, om wat ze beleefd hebben zo goed mogelijk te "verteren"? Men zal de begeleidingsstrategieën moeten uitwerken. Wat gaat men bieden? Wat heeft men nodig? Heeft men voldoende middelen? Tot slot zullen de acties opnieuw worden geëvalueerd om te bepalen of er nog andere begeleiding vereist is.

Op grond van welke beginselen omschrijven we interventies? Mijn uiteenzetting vandaag is vooral gericht op kortetermijnacties, omdat bij lange-termijnacties automatisch psychotherapie wordt toegepast.

Psychologisch pantser

De militairen krijgen een opleiding vanaf de trainingsfase, met de bedoeling hun psychologische pantser, hun weerstand te versterken, om hen te helpen zich te wapenen.

In het geval van een kritiek incident zal worden getracht om binnen 48 tot 72 uur na de impactfase in eerste instantie aan de primaire behoeften te voldoen. De betrokkene begint dan aan de zogenaamde "assimilatiefase". In de maand na het kritieke incident worden de door de persoon ontwikkelde reacties beschouwd als normale reacties op een abnormale situatie. Deze reacties zullen het slachtoffer helpen om te verwerken wat er is gebeurd. Als de persoon daarna nog steeds nachtmerries heeft, opschrikt bij het geringste geluid, geïrriteerd is, naar alcohol grijpt,... , dan moet hij worden doorverwezen naar een arts of een psycholoog voor een adequatere behandeling.

Directheid, nabijheid, hoop, eenvoud, centraliteit

Majoor De Soir heeft het gehad over Charles Myers en zijn boek *Shell Shock in France*. Ik wil nog een andere zeer belangrijke persoonlijkheid in dit verband aanhalen, namelijk psychiater Salmon, die principes heeft ontwikkeld die we nog steeds gebruiken bij onze interventies.¹⁵ In 1917, tijdens de Grote Oorlog, werd dokter Salmon naar het veld gestuurd om de reacties van soldaten die soms volledig gedesoriënteerd waren, te observeren en te bestuderen. De doelstellingen van Salmon waren tweevoudig: het opzetten van een doeltreffendere *forward psychiatry*, die het aantal psy-

Thomas W. Salmon

© Images from the History of Medicine (NLM).

chische slachtoffers zou verminderen, en de herstructurering van de psychiatrische nazorg in de Verenigde Staten, om de zwaarst getroffen gewonden te behandelen. Deze arts nam een aantal beginselen van onmiddellijke actie in acht: directheid, nabijheid, hoop, eenvoud en centraliteit. Erik De Soir heeft deze uitgangspunten later verder uitgewerkt in zijn publicaties.

Met directheid bedoelen we het zo snel mogelijk handelen om te proberen de persoon in kwestie te stabiliseren, zowel emotioneel als lichamelijk - bij sommige mensen is er sprake van sterke opwindings, bij anderen van apathie. De bedoeling was om de persoon zo snel mogelijk terug te brengen naar het "hier en nu" en hem in veiligheid te brengen, zonder hem te ver te verwijderen van zijn strijdmakkers. Dit wordt "aanvaardbare afstand" genoemd, en is de reden waarom de medische hulpverleners nooit ver afliggen van de plek waar het ongeluk is gebeurd. Daarbij tracht men tegemoet te komen aan de basisbehoeften van de betrokkenen, zoals veiligheid, erkenning, informatie, enz. - op een simpele manier, bijvoorbeeld door hen een glas water en een deken te geven. Tot slot hanteren alle betrokken partijen idealiter hetzelfde taalgebruik en verstrekken zij dezelfde informatie, aangezien tegenstrijdigheden de betrokken persoon in de war kunnen brengen en zijn gevoel van veiligheid kunnen aantasten.

Een andere auteur naar wie we ook verwijzen, is Stevan Hobfoll.¹⁶ Hij volgt de lijn van Salmon met betrekking tot de interventieprincipes om het herstel na grootschalige kritieke gebeurtenissen te stimuleren, namelijk door kalmte te bevorderen, lichamelijke spanningen te verzachten, tegemoet te komen aan de behoefte aan veiligheid, het gevoel van individuele en collectieve efficiëntie aan te moedigen en de sociale band te versterken, die van essentieel belang is bij een gebeurtenis die niet in woorden te vatten is.

Er zijn geen woorden om uit te leggen en duidelijk te maken wat er is gebeurd. Er zal zich daarom een gevoel van vervreemding ontwikkelen bij het slachtoffer; hij voelt zich onthecht van de menselijke gemeenschap. Het is bijgevolg van essentieel belang om de sociale banden te stimuleren en te versterken, zodat de betrokkene opnieuw het gevoel heeft deel uit te maken van de gemeenschap van de levenden en zich niet langer anders voelt dan anderen.

Het is bovendien belangrijk om bij de betrokkene het gevoel van persoonlijke en collectieve efficiëntie aan te wakkeren. Bij grote rampen zien we niet alleen rituele momenten, maar ook marsen die worden georganiseerd om dingen te veranderen, om meer veiligheid te eisen of om politiek vertrouwen op te bouwen, enz.

Tot slot moet er hoop worden gewekt. Het is essentieel dat het slachtoffer blijft hopen dat hij snel beter wordt, dat hij positieve lessen zal kunnen trekken uit de ervaringen en veerkrachtig zal zijn. Als de persoon alle hoop heeft verloren, zal hij niet vechten en dreigt hij te blijven hangen in zijn slachtofferstatus.

Vijf behoeften

Ik ben nu aanbeland bij de behoeften van de persoon die een kritiek incident heeft meegemaakt. We hanteren vijf pijlers om aan deze behoeften tegemoet te komen. Ten eerste zijn er de basisbehoeften: eten, drinken, een naaste bellen, het warm hebben, enz. Dan is er nog de zeer belangrijke behoefte aan informatie. Wie een dergelijke ervaring heeft beleefd, staat als het ware voor een puzzel: hoe meer informatie hij heeft, hoe meer puzzelstukjes hij in elkaar kan zetten; hoe meer puzzelstukjes hij heeft, des te makkelijker wordt het om de gebeurtenis te verwerken. Het zou weliswaar kunnen dat sommige stukjes ontbreken en dat de geest zich moet aanpassen, bijvoorbeeld door zelf stukjes te maken.

Wanneer hulpverleners geconfronteerd worden met iemand die zich in een hachelijke situatie bevond en zij geen informatie kunnen geven, dan is het essentieel dat zij dat aan die persoon laten weten. Zeggen "ik weet het niet" is in zekere zin ook informatie geven. Zo voorkomt men immers dat er geruchten of uit de lucht gegrepen scenario's ontstaan en men de betrokkene bang maakt. Het is dus van wezenlijk belang zo snel mogelijk zo betrouwbaar mogelijke informatie te geven, want dat zal de betrokkene geruststellen en kalmeren.

Er is ook behoefte aan erkenning: het is uiterst belangrijk te erkennen dat de betrokkene een zware beproeving heeft meegemaakt. Dat zal de betrokkene helpen om de gebeurtenis te verwerken en hem terug het gevoel te geven dat hij deel uitmaakt van de samenleving. Dat is ook de reden waarom vorsten en politieke leiders ter plaatse komen om de werkelijkheid van wat er gebeurd is, te erkennen.

De fase van de rituelen maakt ook deel uit van de behoeften van de betrokkene. Het onuitgesprokene, het onbegrijpelijke worden hierdoor concreet en zichtbaar. Het kan gaan om een minuut stilte, herdenkingsplechtigheden enz.

Militaire missies en civiele rampen

Ik zal nu de rol toelichten van het Centrum voor geestelijke gezondheidszorg van het Militair Hospitaal Koningin Astrid.

Wij verlenen in de eerste plaats hulp aan militairen die tijdens een missie gevaarlijke incidenten hebben meegemaakt: het afvuren van raketten in Afghanistan, een ongeval met een militair voertuig enz. Maar wij worden ook vaak opgeroepen bij civiele rampen. Zo boden wij hulp bij de ramp van Ghislenghien. Bij de repatriëring uit Ivoorkust en Libanon gingen wij zelfs naar de luchthavens van Melsbroek, Schiphol, Charles de Gaulle om de mensen op te vangen. Wij verleenden ook hulp tijdens de treinramp van Buizingen, bij de reddingsoperatie van migranten in de Middellandse Zee en, uiteraard bij de aanslagen in Brussel.

Het is zo dat het Militair Hospitaal de uitvalsbasis is om standaardhulp te bieden bij rampen in de luchthaven van Zaventem. Na de aanslag op de luchthaven wisten wij dus onmiddellijk dat we hulp moesten bieden. We hebben dus onverwijld de zalen klaargemaakt om de slachtoffers op te vangen. Ik probeerde te weten te komen wat er precies gebeurd was, heb informatie verzameld. Al zeer snel kwamen mensen op de spoeddienst van het hospitaal aan, gevolgd door gezinnen die via een bericht op de radio waren gewaarschuwd.

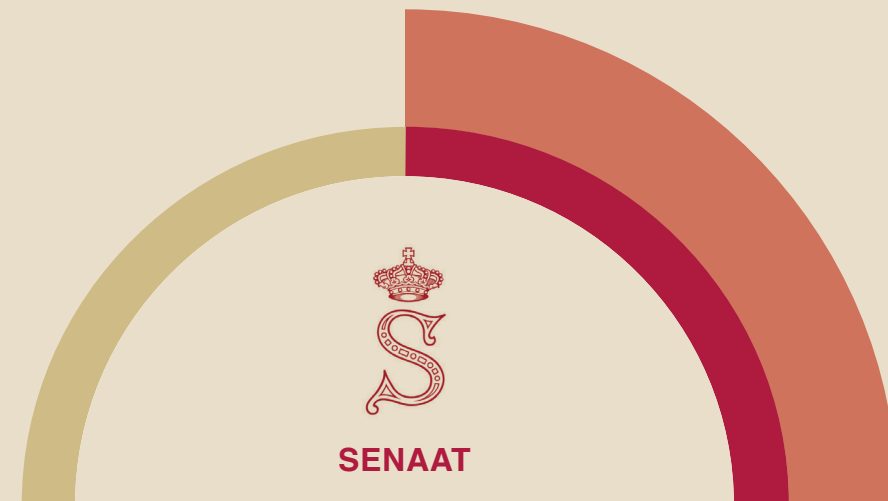
In het Militair Hospitaal is er een grote hal die doorgaans leeg is, maar die toen haar nut heeft bewezen. In het plafond zit immers een heel systeem van zuurstofmaskers. In die hal kunnen erg snel bedden worden geplaatst om een maximumaantal slachtoffers op te vangen. Meer dan een honderdtal slachtoffers transiteerden via het hospitaal. Sommigen werden in het Militair Hospitaal opgenomen, meer bepaald in het Brandwonden-centrum, anderen werden naar de overige diensten doorverwezen.

Ons team ving eerst de gezinnen op en verleende hulp aan bepaalde slachtoffers die lichtgewond waren. Vervolgens richtten we ons op de militairen die in Zaventem en in Maalbeek waren. Daarna trad de ontmijningsdienst op in Maalbeek en in de luchthaven. De militairen gaven werkelijk blijk van solidariteit met de slachtoffers om hen te helpen en om het hoofd te bieden aan dit voorval. Sommigen kwamen terug uit vakantie om te helpen. Ik hoorde militairen op missie in Irak zeggen dat hun plaats in Brussel was. Voor de militairen was het ondenkbaar dat dit in Brussel kon gebeuren en a fortiori, in de luchthaven die staat voor reizen en vakantie. Wie ter plaatse was, zag identieke scènes zoals in Afghanistan, Irak, Kosovo. Het was werkelijk een oorlogstafereel.

Vertaald uit het Frans.

Eindnoten

1. Louis CROCQ, *Les traumatismes psychiques de guerre*, Parijs, 1999.
2. Ben SHEPHARD, *A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*, Harvard, 2003.
3. Titus LUCRETIUS CARUS (ca. 94 - ca. 49 A.C.), *De Rerum Natura*, online: The Latin Library, 2007 (geraadpleegd op 19/11/2019): <http://www.thelatinlibrary.com/lucretius.html>.
4. Jean FROISSART (ca. 1337 - ca. 1405), *Chroniques*, online: The online Froissart, version 1.5, 2013 (geraadpleegd op 19/11/2019): <https://www.dhi.ac.uk/onlinefroissart/index.jsp>.
5. Theodore Agrippa d'AUBIGNÉ (1552-1630), *Les Tragiques*, online: Samizdat, 2019 (geraadpleegd op 19/11/2019): http://www.samizdat.qc.ca/arts/lit/LesTragiques_AD.pdf.
6. Johann Wolfgang VON GOETHE (1749-1832), *Aus meinem Leben: Dichtung und Wahrheit*, online: Deutsches Textarchiv, 2008 (geraadpleegd op 19/11/2019): http://www.deutschestextarchiv.de/book/view/goethe_leben01_1811?p=7.
7. Paul BRIQUET, *Traité clinique et thérapeutique de l'Hystérie (1859)*, online: BnF: Gallica, 2013 (geraadpleegd op 19/11/2019): <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10251330.textelimage>.
8. Jacob Mendez DA COSTA, "Observations on the diseases of the heart noticed among soldiers, particularly the organic diseases", in *Contributions relating to the Causation and Prevention of Disease, and to Camp Diseases; together with a Report of the Diseases, etc., Among the Prisoners at Andersonville (1867)*. Online: U.S. National Library of Medicine: Digital Collections (geraadpleegd op 19/11/2019): <http://resource.nlm.nih.gov/65540560R>
9. Hermann OPPENHEIM, *Die traumatischen Neurosen nach den in der Nervenklinik der Charité in den letzten 5 Jahren gesammelten Beobachtungen*, Berlijn, 1889.
10. Pierre JANET, *L'automatisme psychologique. Essai de psychologie expérimentale sur les formes inférieures de l'activité humaine*, Parijs, 1889, online: Psychanalyse, 2012 (geraadpleegd op 19/11/2019): https://www.psychanalyse.com/pdf/janet_automatisme1.pdf.
11. Jean CROCQ, *Les névroses traumatiques : étude pathogénique et clinique (1896)*, online: BnF: Gallica, 2013 (geraadpleegd op 19/11/2019): <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30287620b>.
12. Bron: 5e Canadese televisiezender.
13. Bron: 5e Canadese televisiezender.
14. Charles Samuel MYERS, *Shell shock in France 1914-1918, based on a war diary kept by C. S. Myers*, Cambridge, 1940.
15. Thomas William SALMON, "The care and treatment of mental diseases and war neuroses ('shell shock') in the British army", in *Mental Hygiene*, 1917, 4, pp. 509-547.
16. Stevan Hobfoll, *Stress, Culture, and Community: the Psychology and Philosophy of Stress*, New York, 1998.

Deze publicatie bevat de teksten van de lezingen die de Belgische Senaat organiseerde naar aanleiding van de honderdste verjaardag van het einde van de Grote Oorlog en van zijn tentoonstelling **"De kleuren van de Bevrijding - het wandtapijt vertelt"** (22 november 2018 - 26 oktober 2019).

Niets uit deze uitgave mag op enige wijze worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs en de uitgever.

De tekst kan worden gedownload op het volgend adres: <http://www.senaat.be>

Ce texte est également disponible en français.

Redactie, vertaling en revisie

De diensten van de Senaat

Beeldmateriaal in de Senaat

© Belgische Senaat, Kevin Oeyen

Beeldmateriaal Anto-Carte

© SABAM Belgium 2020

Verantwoordelijke uitgever

Gert Van der biesen, secretaris-generaal van de Belgische Senaat, 2020
Natieplein 1, 1000 Brussel

Depot

D/2020/3427/1

22 november 1918

De Grote Oorlog is voorbij. Terwijl de laatste Duitse soldaten het Belgische grondgebied verlaten, spreekt koning Albert I in het Paleis der Natie de Verenigde Kamers toe. De geestdrift is groot. Na vier lange jaren van bezetting en strijd kan het land eindelijk de draad terug opnemen. Maar niets is nog wat het was. België ligt niet alleen letterlijk in puin, de grondvesten van de samenleving zelf zijn verschoven.

Koning Albert I beseft het. Hij maant de parlementsleden tot actie. Een nieuw België moet worden opgebouwd.

“Aan het werk dus, Mijne heren!”

Een eeuw later vraagt de Senaat aan experts hoe dat nieuwe België vorm kreeg. Welke wegen sloeg het geteisterde land in op het vlak van de politiek, de sociale organisatie, de gezondheidszorg, het recht, de kunst?

Dit boekje bundelt hun vaststellingen en reflecties. Zeven kronieken over de metamorfose van een land.

